

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Соціально-гуманітарний факультет

Кафедра психології та соціальної роботи

МУЗИЧКО Юрій

**ПСИХОЗМІСТОВИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ
ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В
ОНТОГЕНЕЗИ ОСОБИСТОСТІ /PSYCHO-
CONTENTCOMPARATIVEANALYSISOFRESPONSIBLEBEHAVIORANDP
ERSONALRESPONSIBILITYINTHEONTOGENESISOFPERSONALITY**

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма «Психологія»

Освітній рівень вищої освіти – магістр

Кваліфікаційна робота

Виконав:

студент групи ПСЗм-21

Музичко Юрій

Науковий керівник:

доктор філософії у галузі психології

Липка Арсен Олегович

Тернопіль 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	7
1.1. Висвітлення поняття, сутності та значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психології.....	7
1.2. Психологічні особливості прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості	18
Висновок до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	32
2.1. Діагностичні методики для емпіричного вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості	32
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	41
Висновок до розділу 2	51
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	52
3.1. Програма розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості та її експериментальна апробація	52
3.2. Психологічні рекомендації щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості	64
Висновок до розділу 3	71
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі, що характеризується швидкими соціальними трансформаціями, глобалізаційними процесами та зростанням рівня невизначеності, проблема відповідальної поведінки набуває особливої актуальності. Відповідальність розглядається не лише як моральна категорія, а й як базова характеристика зрілої особистості, яка визначає її здатність до саморегуляції, прогнозування наслідків власних вчинків, дій та конструктивної взаємодії з соціумом. Уміння брати на себе відповідальність за власні рішення та дії стає запорукою особистісної та професійної реалізації людини, а також чинником забезпечення соціальної стабільності.

Зазначимо, що проблематика розвитку відповідальної поведінки тісно пов'язана з потребами сучасного суспільства, де від кожного індивіда очікується не лише дотримання соціальних норм, але й активна участь у розв'язанні суспільно значущих проблем. Зростання ролі громадянської відповідальності, відповідального ставлення до праці, сім'ї, довкілля й власного здоров'я засвідчує потребу у ґрунтовному науковому аналізі цієї категорії, а в період воєнних викликів питання відповідальності визначальне для виживання суспільства. Існує також необхідність аналізу динаміки відповідальності в онтогенезі особистості, оскільки в різні вікові періоди людина стикається з новими завданнями розвитку, що вимагають переосмислення власної позиції, здатності до прийняття рішень та відповідальності за їхні наслідки.

Психологічна наука нині зосереджена на пошуку шляхів підвищення рівня особистісної відповідальності, адже саме вона визначає ефективність життєвих стратегій. Особливої ваги це питання набуває в умовах війни, що переживає українське суспільство. Саме відповідальна поведінка громадян різного віку забезпечує не лише їхню особисту безпеку, а й колективну здатність до протидії викликам, підтримки держави та відновлення суспільних структур. Не менш важливим чинником є й те, що проблема відповідальності інтегрує в собі моральний, соціальний та психологічний виміри. Вона є міждисциплінарною і водночас фундаментальною, адже стосується не лише

індивідуальної долі людини, а й перспектив розвитку людства. Без усвідомлення особистісної відповідальності неможливо говорити про вільне і демократичне суспільство, побудоване на засадах свободи та справедливості.

Як показує аналіз наукових джерел (О. Андрушків, Г. Балл, С. Баранова, Г. Йонас, О. Капінус, О. Ковшар, Г. Малигіна, І. Улиська та ін.), у психології відповідальність досліджується у двох взаємопов'язаних аспектах: як риса особистості (особистісна відповідальність) та як прояв поведінкової активності в конкретних ситуаціях (відповідальна поведінка). Перший аспект стосується внутрішніх психічних механізмів, ціннісних орієнтацій та мотиваційних установок, тоді як другий – практичної реалізації цих установок у діях і вчинках. Саме в зіставленні цих складових можна зрозуміти сутність відповідальності, яка у дитинстві формується під впливом виховання, у підлітковому віці – через кризу самостійності, у юності – у процесі особистісного самовизначення, а в дорослості – як стрижнева ознака соціальної зрілості. Порівняльний підхід дає змогу виявити відмінності і спільні риси у формуванні відповідальної поведінки й особистісної відповідальності на різних етапах онтогенезу, що, у свою чергу, відкриває можливість гармонізації розвитку особистості, підвищення її здатності до усвідомлених дій та конструктивної взаємодії з довкіллям.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що проблема відповідальності є однією з центральних у сучасній психології розвитку та психології особистості. Її вивчення має важливе значення для розуміння механізмів становлення зрілої особистості, формування адекватних моделей поведінки та забезпечення соціальної гармонії. Відтак важливість психозмістового порівняльного аналізу відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості зумовлена: потребою суспільства у відповідальних громадянах, здатних до конструктивної діяльності; необхідністю комплексного аналізу внутрішніх і зовнішніх аспектів відповідальності; важливістю вивчення динаміки становлення відповідальності на різних етапах життя людини; запитом практики на методички формування відповідальної поведінки в освітніх та соціальних інституціях; потребою у виробленні нових наукових підходів до

розуміння відповідальності як психологічного феномена.

Зауважимо, що, хоча різні аспекти прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності знайшли своє висвітлення у ряді доступних психологічних праць, але порівняння відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості не знайшло належного відображення на сторінках наукової літератури. Це визначило вибір теми кваліфікаційної роботи – **«Психозмістовий порівняльний аналіз відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості»**.

Метадослідження – теоретичне обґрунтування та експериментальне з’ясування особливостей прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості.

Відповідно до поставленої мети визначено **завдання дослідження**:

1. Визначити поняття, сутність, значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психології.
2. Розкрити психологічні особливості прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості.
3. Емпірично дослідити психологічні особливості відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості.
4. Обґрунтувати й апробувати програму розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості, а також розробити відповідні психологічні рекомендації щодо розвитку означених феноменів.

Об’єкт дослідження – відповідальна поведінка та особистісна відповідальність як соціально-психологічні проблеми.

Предмет дослідження – особливості відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості.

Методи дослідження:

– *теоретичні*: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення теоретичних та експериментальних даних – використано з метою визначення поняття, сутності та значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психології, а також розкриття психологічних проявів відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі;

– *емпіричні*: психодіагностичні методики (опитувальник УСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера, а також опитувальник відповідальності М. Савчина та опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана) – використано з метою емпіричного з'ясування психологічних особливостей відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості;

– *статистичні*: методи кількісного і якісного опрацювання емпіричних даних, зокрема метод середнього арифметичного.

Теоретичне значення дослідження полягає у проведенні психозмістового порівняльного аналізу відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості. Зокрема, визначено поняття, сутність та значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці, розкрито психологічні особливості прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості, запропоновано методи, засоби, способи розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості.

Практичне значення здобутих результатів полягає в емпіричному вивченні психологічних особливостей відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості. Зокрема, практичне значення має діагностичний інструментарій для емпіричного дослідження відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості. Обґрунтована тренінгова програма для розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості, а також розроблені психологічні рекомендації можуть використовуватися фахівцями соціально-психологічних служб, а також в процесі підвищення ефективності освітньо-професійної підготовки майбутніх психологів у закладі вищої освіти.

Структура та обсяг дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, висновків до розділів, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи представлений на 85 сторінках, основний зміст включає 74 сторінки. Список використаних

джерел та літератури налічує 72 позиції. Кількість додатків – 1.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Висвітлення поняття, сутності та значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психології

У сучасних умовах глобальних соціальних трансформацій та зростання вимог до особистісної самореалізації особливої вагомості набуває проблема відповідальності як однієї із базових характеристик зрілої особистості. Відповідальна поведінка та особистісна відповідальність визначають здатність індивіда усвідомлювати власні дії, прогнозувати їх наслідки й нести за них моральну та соціальну відповідальність, що має ключове значення як для особистісного розвитку, так і для гармонізації суспільних відносин. Саме тому у вітчизняній і зарубіжній психології зростає необхідність обґрунтування понять, сутності та значення відповідальної поведінки й особистісної відповідальності.

Зазначимо, що відповідальність посідає ключове місце в системі цінностей та регуляторів людської життєдіяльності, адже вона визначає міру зрілості особистості, її здатність до свідомого вибору та прийняття рішень у різних життєвих ситуаціях. Завдяки відповідальності індивід здатний усвідомлювати власні вчинки, співвідносити їх із суспільними нормами та моральними вимогами, а також передбачати можливі наслідки для себе й оточення. Вона є фундаментом соціальної взаємодії, оскільки забезпечує довіру між людьми, сприяє розвитку партнерських стосунків і формує відчуття обов'язку перед суспільством. Значення відповідальності проявляється і в особистісному плані, адже її розвиток сприяє формуванню автономності, самостійності та внутрішньої свободи людини. Крім того, відповідальність є важливою умовою досягнення життєвих цілей, подолання труднощів та конструктивної самореалізації.

Так, відповідальність Г. Йонас визначає як інтегральну властивість особистості, що виявляється у здатності усвідомлювати зміст власних дій, співвідносити їх із суспільно визнаними нормами та цінностями і нести наслідки за прийняті рішення. Вона постає не лише як форма контролю поведінки, але і як внутрішній регулятор, що спрямовує активність людини на досягнення узгоджених із соціумом цілей. Важливим елементом відповідальності є внутрішня готовність особи визнавати власні помилки й виправляти їх, що забезпечує розвиток зрілості. Вказаний феномен пов'язаний з особистісною автономією, адже неможливий без певного рівня свободи вибору. Тому відповідальність виступає не зовнішнім примусом, а результатом самостійного усвідомлення необхідності діяти в межах соціально й морально прийнятних стандартів. Вона поєднує у собі когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти, забезпечуючи цілісність особистісного розвитку [23].

І. Бех відповідальність розглядає як складний психічний феномен, що відображає єдність морального усвідомлення, мотиваційної спрямованості та вольових зусиль особистості. Вона проявляється в здатності особи не лише розуміти вимоги суспільства, але й добровільно інтегрувати їх у власну систему цінностей. Завдяки цьому відповідальність стає провідною умовою саморегуляції поведінки та реалізації особистісної свободи. Її сутність полягає у здатності передбачати можливі наслідки власних дій і діяти з урахуванням інтересів інших людей. Особливістю відповідальності є те, що вона не може бути нав'язана зовні – вона формується в процесі внутрішнього прийняття норм і цілей. Таким чином, відповідальність виступає не лише зовнішньою вимогою, а внутрішньою якістю, яка характеризує зрілу особистість [8].

З іншого боку, Г. Балл визначає відповідальність як характеристику соціально зрілої людини, яка здатна брати на себе обов'язки й доводити справи до кінця незалежно від складності умов. Це поняття охоплює внутрішню готовність діяти відповідно до власних переконань, не уникаючи труднощів і наслідків прийнятих рішень. Відповідальна людина не перекладає провину на зовнішні обставини чи інших осіб, а визнає власну роль у процесах, у які вона

залучена. Такий підхід передбачає високий рівень самосвідомості, який дає змогу поєднувати індивідуальні прагнення з суспільними вимогами [2]. Відповідальність, таким чином, постає водночас особистісною чеснотою та соціальною функцією, що сприяє гармонізації взаємин у суспільстві. Її наявність забезпечує довіру, передбачуваність і стабільність у міжособистісних контактах.

Відповідальність О. Капінус розуміє як здатність особистості до свідомого контролю над власною поведінкою у відповідності з нормами, цінностями та очікуваннями суспільства. Вона реалізується через процеси оцінювання ситуації, прийняття рішення та усвідомлення наслідків дії. Центральним у цьому феномені є зв'язок між свободою вибору та обов'язком нести наслідки цього вибору. Відповідальність виступає інтегративним механізмом, який поєднує індивідуальну активність із соціальною детермінацією. Вона охоплює як зовнішні дії, так і внутрішні переживання, що відображають ставлення до виконаних чи невиконаних зобов'язань. Завдяки відповідальності особистість набуває здатності до конструктивної самореалізації в соціумі [25].

Відповідальність, за словами А. Липки, є психологічним утворенням, що визначає міру особистісної зрілості та сформованості моральної свідомості. Вона проявляється у готовності діяти відповідно до етичних принципів і брати на себе обов'язки навіть у складних або суперечливих умовах. Її зміст полягає у здатності до свідомого вибору, який передбачає усвідомлення альтернатив і прогнозування можливих результатів. Тому відповідальність виходить за межі формального дотримання правил і виявляється у щирому прагненні зберігати вірність власним принципам. Вона є тим критерієм, за яким оцінюється моральна надійність людини та здатність до колективної взаємодії. Рівень відповідальності пов'язаний з розвиненістю волі, емпатії та внутрішньої дисципліни [32].

Відповідальність визначається О. Патинок як інтегративна якість, що поєднує когнітивні, емоційні та вольові компоненти й забезпечує цілісність поведінки людини. Її особливістю є здатність гармонізувати індивідуальні

потреби та інтереси з вимогами соціального середовища. Це не лише виконання зовнішніх норм, а й внутрішня установка діяти узгоджено з власними моральними переконаннями. У структурі відповідальності виокремлюється здатність до самоконтролю, передбачення наслідків та усвідомлення власної ролі у колективній діяльності. Вона формує основу для розвитку соціальної зрілості й довіри між людьми. У підсумку відповідальність постає як фундаментальна якість, що визначає рівень особистісного й соціального розвитку [43].

Загалом відповідальність будемо розглядати як системну характеристику особистості, яка формується у процесі онтогенезу та соціалізації і відображає її готовність діяти свідомо та послідовно. Вона є не лише результатом виховного впливу, а й показником самостійності та внутрішньої сили людини. У структурі відповідальності поєднуються прагнення до свободи вибору та обов'язок узгоджувати дії з етичними й соціальними нормами. Це поняття охоплює як мотиваційні установки, так і реальні вчинки, що стають критерієм зрілості особистості. Відповідальність виступає важливим чинником соціальної адаптації та самореалізації, адже дає змогу людині ефективно функціонувати у спільноті. У цьому сенсі відповідальність є визначальною умовою становлення гармонійної особистості та стабільного суспільства.

Що стосується категорії відповідальної поведінки, то І. Улиська визначає її як форму активності особистості, що ґрунтується на свідомому прийнятті рішень та готовності нести наслідки власних дій. Вона передбачає внутрішню орієнтацію людини на дотримання суспільних норм і моральних принципів у повсякденній діяльності. У цій поведінці поєднується усвідомлення свободи вибору й обов'язку діяти згідно з очікуваннями соціуму. Відповідальна поведінка проявляється в умінні відкладати миттєві вигоди заради досягнення довготривалих, суспільно значущих результатів. Вона охоплює не лише дії, але й ставлення до інших людей, виражаючи здатність до співпраці й підтримки [63].

Відповідальна поведінка розглядається С. Шевчук як система дій та вчинків, у яких відображається усвідомлення індивідом власних обов'язків і

зобов'язань. Її сутність полягає у здатності враховувати інтереси інших та орієнтуватися на соціально схвалені норми. Така поведінка виявляється у послідовності, надійності та готовності людини виконувати взяті на себе зобов'язання незалежно від зовнішніх обставин. Вона є показником сформованої внутрішньої дисципліни та моральної зрілості. Відповідальна поведінка сприяє розвитку довіри й стабільності в міжособистісних стосунках. У підсумку вона є одним із критеріїв оцінки особистісного та соціального розвитку людини [72].

На думку С. Баранової, відповідальна поведінка – це здатність діяти у відповідності з усвідомленими нормами, цінностями та цілями, навіть за умов наявності спокус чи труднощів. Вона передбачає готовність людини свідомо контролювати власні вчинки та оцінювати їх з позицій моральної та соціальної значущості. Особливістю такої поведінки є поєднання самостійності вибору з розумінням необхідності враховувати наслідки дій для себе та інших. Вона вимагає сформованості самоконтролю, вольової стійкості, критичного мислення. У практичному вимірі відповідальна поведінка проявляється у здатності людини послідовно дотримуватися принципів та виконувати зобов'язання. Завдяки цьому вона стає чинником гармонізації особистісних і суспільних інтересів [3].

Відповідальна поведінка визначається В. Воробей як усвідомлений спосіб взаємодії з оточенням, що базується на моральній зрілості та соціальній свідомості індивіда. Вона реалізується через конкретні дії, які відображають прийняті на себе обов'язки та добровільну готовність виконувати їх. Така поведінка виявляється у здатності людини брати участь у колективній діяльності, не уникаючи покладених функцій. Вона забезпечує не лише індивідуальний успіх, а й сприяє розвитку спільноти, у якій діє особа. Відповідальна поведінка пов'язана з умінням знаходити баланс між особистими інтересами й суспільними потребами. У цьому сенсі вона стає основою довіри та соціальної надійності [11].

Відповідальну поведінку В. Горовенко трактує як практичний прояв внутрішньої установки особистості діяти відповідно до прийнятих моральних

та соціальних орієнтирів. Вона є свідченням сформованої самосвідомості, яка дає змогу людині співвідносити власні дії з їх наслідками для інших. Така поведінка передбачає готовність приймати рішення в складних ситуаціях, не уникаючи їхніх результатів. Вона також охоплює прагнення діяти послідовно, чесно й передбачувано, що створює основу для взаємної поваги. Відповідальна поведінка є індикатором особистісної зрілості, адже вимагає поєднання свободи вибору та внутрішнього обов'язку. Завдяки їй людина набуває здатності не лише пристосовуватися до середовища, а й конструктивно його змінювати [16].

Відповідальна поведінка, на думку О. Ковальчук, є формою практичного втілення моральних і соціальних установок, що відображають зрілість ціннісної системи особистості. Вона полягає у здатності планувати дії, передбачати їх наслідки та контролювати власну активність. Центральним у цій поведінці є усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою та соціальною обов'язковістю. Така поведінка передбачає готовність добровільно брати участь у діяльності, що має значення не лише для індивіда, а й для оточення. Вона включає емоційно-вольові зусилля, спрямовані на подолання труднощів задля виконання прийнятих зобов'язань. У цьому сенсі відповідальна поведінка є умовою розвитку соціальної гармонії та особистісної самореалізації [26].

Загалом відповідальну поведінку визначимо як свідому, регульовану діяльність людини, що відображає її готовність узгоджувати власні вчинки з вимогами соціуму та внутрішніми переконаннями. Вона передбачає здатність до контролю імпульсів, врахування довготривалих наслідків і дотримання моральних норм у повсякденних ситуаціях. У її основі лежить прагнення до справедливості, надійності та передбачуваності у стосунках з іншими. Така поведінка є не лише зовнішнім дотриманням правил, а й вираженням внутрішньої потреби діяти відповідно до власних цінностей. Вона формується поступово у процесі соціалізації, виховання та особистісного досвіду. У результаті відповідальна поведінка стає важливою умовою ефективної самореалізації людини й стабільності соціальних відносин.

Дещо іншою є категорія «особистісна відповідальність», яка, за словами Г. Васянович, є інтегральною характеристикою індивіда, яка виявляється у

здатності самостійно приймати рішення та нести за них наслідки. Вона включає усвідомлення власної свободи й обов'язку діяти відповідно до внутрішніх переконань. У її структурі поєднуються когнітивні, мотиваційні та вольові компоненти, що забезпечують цілісність життєвої позиції. Особистісна відповідальність визначає міру самостійності людини у виборі цілей і засобів діяльності. Вона виражається у готовності визнавати власні помилки, виправляти їх і брати участь у спільній справі. У підсумку ця якість формує основу моральної зрілості та соціальної надійності особистості [10].

На думку Т. Гурлевої, особистісна відповідальність може бути охарактеризована як стрижнева властивість людини, що визначає її здатність до усвідомленого контролю власного життя. Вона полягає у внутрішньому прийнятті обов'язків та готовності реалізовувати їх незалежно від зовнішніх обставин. Центральним елементом вказаної якості є вміння передбачати довгострокові наслідки власних рішень і узгоджувати їх із системою особистих цінностей. Особистісна відповідальність забезпечує сталість і послідовність поведінки, створюючи підґрунтя для саморозвитку. Вона також слугує критерієм зрілості, оскільки дає змогу особі діяти не лише під впливом зовнішнього контролю, а й відповідно до власної совісті. Саме завдяки цьому вона набуває статусу фундаментальної риси індивідуальності [19].

Особистісну відповідальність В. Купліна визначає як внутрішня готовність людини до визнання й прийняття наслідків власних вчинків та рішень. Її сутність полягає в активному усвідомленні індивідом себе суб'єктом, здатним впливати на навколишній світ. Вона відображає здатність поєднувати особисті інтереси з потребами суспільства на основі моральних норм і цінностей. У структурі особистісної відповідальності поєднуються емоційна зрілість, вольова стійкість та самоконтроль. Вона є регулятором поведінки, що забезпечує гармонізацію внутрішніх прагнень та зовнішніх вимог. Завдяки цьому відповідальність стає основою розвитку громадянської позиції та соціальної активності [20].

Особистісна відповідальність також розуміється О. Ковшар як здатність людини до цілісного самовизначення, що охоплює усвідомлення власної ролі у

житті та готовність діяти відповідно до прийнятих рішень. Вона виявляється у послідовності вчинків, які відповідають обраним ціннісним орієнтирам. Така відповідальність передбачає не лише підкорення зовнішнім правилам, а й внутрішню потребу діяти морально обґрунтовано. Її наявність забезпечує розвиток самоповаги та формує основу для довіри у міжособистісних стосунках. Особистісна відповідальність стає вираженням зрілої свободи, коли індивід здатний брати на себе обов'язки добровільно. Це робить її ключовою умовою гармонійного розвитку як окремої особистості, так і суспільства загалом [27].

Л. Лівшиць стверджує, що особистісну відповідальність можна визначити як інтегровану якість, що характеризує міру внутрішньої зрілості та рівень сформованості свідомої життєвої позиції. Вона полягає у здатності брати на себе зобов'язання і виконувати їх незалежно від зовнішніх факторів. У цій якості поєднуються здатність до саморегуляції, стійкість перед труднощами та усвідомленість у прийнятті рішень. Вона забезпечує можливість людині виступати суб'єктом власного життя, а не пасивним об'єктом впливу довкілля [35]. Особистісна відповідальність формує передумови для конструктивної діяльності, спрямованої як на індивідуальний розвиток, так і на суспільне благо. Завдяки цьому вона постає одним із головних показників психологічної зрілості.

За словами О. Шевчук, особистісна відповідальність розглядається як система внутрішніх установок і настанов, що спонукають людину до прийняття рішень, узгоджених із її моральними та соціальними цінностями. Вона проявляється у готовності визнавати власну причетність до результатів діяльності, навіть якщо вони не є позитивними. Особистісна відповідальність передбачає здатність діяти не лише під впливом зовнішніх вимог, а й з власної ініціативи. Вона виявляється у готовності до послідовного виконання обов'язків і доведення справ до кінця, що робить людину передбачуваною та надійною [72].

Загалом особистісну відповідальність трактуємо як фундаментальну характеристику індивіда, яка визначає його здатність бути автором власних

рішень та вчинків. Вона включає свідоме ставлення до життя, усвідомлення власної автономії та водночас залежності від соціальних норм. У її основі лежить уміння робити вибір, передбачати його наслідки й нести за них моральну відповідальність. Особистісна відповідальність формує основу для розвитку цілісної ідентичності, оскільки забезпечує узгодженість між переконаннями та практичною діяльністю. Вона є ознакою самостійності та внутрішньої сили, що дає змогу долати труднощі. У підсумку ця якість визначає рівень особистісної свободи та соціальної зрілості людини.

У сучасній психології важливим є чітке розмежування понять «відповідальна поведінка» та «особистісна відповідальність», оскільки вони хоч і взаємопов'язані, проте не є тотожними. Відповідальна поведінка розглядається передусім як зовнішній прояв внутрішніх особистісних якостей, тоді як особистісна відповідальність охоплює глибинний психологічний рівень, що визначає здатність індивіда усвідомлювати та приймати на себе обов'язки, регулювати власні дії й вчинки. Тобто відповідальна поведінка виступає як форма вираження, а особистісна відповідальність – як внутрішній зміст [14].

Відповідальна поведінка виявляється у конкретних діях, у дотриманні норм і правил, у здатності виконувати соціальні ролі відповідно до очікувань оточення. Вона є видимим результатом соціалізації та включення особистості у систему міжособистісних і суспільних відносин. Наприклад, відповідальна поведінка школяра проявляється у виконанні домашніх завдань, дотриманні дисципліни та повазі до вчителів, що оцінюється за зовнішніми критеріями. Водночас особистісна відповідальність у цьому випадку може полягати у внутрішньому усвідомленні значущості навчання для власного розвитку, у здатності самостійно організувати свою діяльність і мотивувати себе до досягнення результату [8]. Тобто поведінковий аспект легше спостерігати та оцінювати, тоді як внутрішній особистісний рівень потребує глибшого аналізу.

Ще однією принциповою відмінністю є те, що відповідальна поведінка має ситуативний характер. Вона залежить від конкретних умов, соціального контролю та зовнішніх вимог соціуму. Особистість може демонструвати відповідальність у певних ситуаціях лише під впливом зовнішніх санкцій чи

авторитетів. У свою чергу, особистісна відповідальність має більш стійкий характер, оскільки пов'язана із системою цінностей, переконань та внутрішніх мотивацій. Людина з високим рівнем особистісної відповідальності здатна зберігати сталість поведінки навіть за відсутності зовнішнього контролю [63].

Важливою є також відмінність у структурних компонентах цих понять. Відповідальна поведінка формується здебільшого у площині соціальних норм та очікувань, вона передбачає здатність діяти у відповідності з ними. Особистісна відповідальність, натомість, включає глибинні психологічні утворення: усвідомлення власної автономії, внутрішній локус контролю, рефлексію, готовність приймати рішення й нести за них наслідки. Таким чином, поведінка є більше зовнішнім рівнем прояву, а особистісна відповідальність – внутрішнім ядром, що зумовлює сталість і цілісність у життєдіяльності людини [41].

Ще однією різницею виступає часовий вимір. Відповідальна поведінка здебільшого має короткострокову перспективу, адже людина спрямована на вирішення безпосередніх завдань, що виникають у конкретний момент. Особистісна відповідальність, у свою чергу, орієнтована на довгостроковий горизонт, оскільки зумовлює здатність планувати власне майбутнє, визначати життєві цілі та нести відповідальність за їх реалізацію протягом тривалого часу.

У контексті розвитку особистості також простежуються відмінності. Відповідальна поведінка може формуватися відносно рано – ще у дитинстві, коли дитина привчається виконувати вимоги дорослих, дотримуватися правил чи обов'язків. Особистісна відповідальність, натомість, формується поступово, в онтогенезі, у процесі становлення самосвідомості, моральних цінностей та здатності до саморегуляції. Вона досягає зрілого рівня лише тоді, коли індивід усвідомлює власну роль у суспільстві та готовий приймати рішення самостійно.

Значущим є й те, що відповідальна поведінка може мати формальний характер. Людина може виконувати певні вимоги лише для уникнення покарання чи отримання схвалення. У такому випадку відповідальна поведінка існує без справжньої особистісної відповідальності людини. Натомість особистісна відповідальність виключає формалізм, адже вона ґрунтується на

внутрішньому прийнятті цінностей і принципів, що забезпечує щирість та автентичність дій [4].

Крім того, різниця проявляється і в соціально-психологічному вимірі. Відповідальна поведінка може бути більшою мірою результатом зовнішньої соціалізації та впливу групових норм, тоді як особистісна відповідальність є показником індивідуальної зрілості, що формується у результаті внутрішньої роботи особистості над собою. Перша більше відображає інтеграцію у соціум, а друга – автономію та здатність критично осмислювати власну позицію.

Слід також зазначити, що відповідальна поведінка людини не завжди є показником високої особистісної відповідальності. Людина може демонструвати відповідність очікуванням оточення, але внутрішньо залишатися байдужою або навіть суперечити власним переконанням. Водночас висока особистісна відповідальність суб'єкта завжди знаходить відображення у поведінці, навіть якщо вона суперечить більшості чи певним соціальним нормам, але відповідає моральним принципам конкретного індивіда [20].

Загалом можна підсумувати, що відповідальна поведінка і особистісна відповідальність – це два взаємопов'язані, але відмінні феномени. Перша відображає зовнішній, ситуативний і соціально зумовлений рівень діяльності, друга – внутрішній, стійкий і ціннісно-мотиваційний рівень. Їхнє розмежування дає змогу більш глибоко зрозуміти механізми формування відповідальності в онтогенезі та забезпечує підґрунтя для розробки ефективних стратегій виховання й розвитку особистості (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Порівняння відповідальної поведінки та особистісної відповідальності

Критерій	Відповідальна поведінка	Особистісна відповідальність
Рівень прояву	Зовнішній, поведінковий, спостережуваний у діях	Внутрішній, ціннісно-мотиваційний, пов'язаний із самосвідомістю
Характер	Ситуативний, залежний від умов та соціального контролю	Стійкий, інтегрований у систему цінностей та переконань
Детермінанти	Зовнішні вимоги, правила, норми, очікування оточення	Внутрішні мотиви, переконання, моральні принципи
Формування	Виникає раніше, у процесі соціалізації (дитинство, підлітковий вік)	Формується поступово в онтогенезі, досягає зрілості з розвитком самосвідомості

Часовий вимір	Орієнтована на короткострокові завдання, ситуативні дії	Орієнтована на довгострокові цілі, життєві стратегії
Формальність	Може бути формальною (виконання вимог задля уникнення санкцій)	Виключає формалізм, ґрунтується на внутрішньому прийнятті цінностей
Соціальний вимір	Інтеграція у соціальні норми та групові очікування	Автономія, критичне осмислення власної ролі та рішень
Оцінювання	Легко оцінюється за зовнішніми критеріями (дії, вчинки)	Важко безпосередньо оцінити, виявляється у мотивації, рефлексії, моральній позиції
Залежність від контролю	Може знижуватися без зовнішнього нагляду	Зберігається навіть без контролю, ґрунтується на внутрішньому локусі контролю
Значення	Забезпечує соціальну адаптацію та відповідність очікуванням	Сприяє становленню зрілої, автономної та морально відповідальної особистості

Узагальнюючи вказані наукові підходи, можна стверджувати, що у вітчизняній і зарубіжній психології поняття відповідальної поведінки та особистісної відповідальності розглядаються як взаємопов'язані, але не тотожні феномени, які відображають різні рівні регуляції життєдіяльності людини. Відповідальна поведінка трактується як зовнішній прояв дотримання соціальних норм, правил і очікувань, тоді як особистісна відповідальність розуміється як глибинне внутрішнє утворення, що забезпечує свідоме прийняття рішень і готовність нести за них наслідки. Їхня сутність полягає у поєднанні соціального та індивідуально-психологічного вимірів, що робить ці категорії важливими чинниками становлення зрілої особистості. Значення відповідальної поведінки й особистісної відповідальності полягає у забезпеченні гармонізації взаємин між індивідом і суспільством, розвитку автономності, формуванні моральної позиції та здатності до самореалізації, що визначає їхню роль в онтогенезі особистості.

Отже, обидва феномени мають не лише психологічне, а й соціокультурне значення, оскільки визначають якість взаємодії людини з оточенням. Вони виступають критеріями моральної зрілості, що відображає готовність особистості до відповідального виконання суспільних і міжособистісних обов'язків. Вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності дає змогу зрозуміти закономірності розвитку самосвідомості та внутрішньої регуляції в онтогенезі. У психологічній науці ці категорії є важливими для

вивчення особистісного розвитку, прогнозування життєвої успішності та побудови ефективних освітніх і виховних стратегій.

1.2. Психологічні особливості прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості

У сучасному суспільстві, що характеризується динамічними соціальними змінами, зростанням вимог до індивідуальної автономності та моральної зрілості, проблема відповідальності постає як одна з умов гармонійного розвитку людини. Саме здатність особистості усвідомлювати власні вчинки, приймати обґрунтовані рішення та нести за них наслідки визначає її життєву ефективність і соціальну інтегрованість. У цьому контексті особливого значення набуває обґрунтування психологічних особливостей прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі, адже їх формування відбувається поетапно й має власну вікову специфіку.

Зазначимо, що розвиток особистості в онтогенезі є багатофакторним процесом, що охоплює фізичні, психічні, соціальні та моральні аспекти життєдіяльності індивіда. У дошкільному віці дитина характеризується високим рівнем емоційної чутливості, активним розвитком уяви та фантазії, формуванням первинних уявлень про себе та навколишній світ. У цьому віці значну роль відіграє гра, яка виступає основним інструментом освоєння соціальних норм, ролей та базових соціальних навичок. Дошкільник починає диференціювати себе від оточення, формуючи перші ознаки індивідуальності й самосвідомості.

У дошкільному віці активно розвивається емоційно-особистісна сфера: дитина здатна відчувати задоволення від власних успіхів, проявляє емпатію до інших, формує перші моральні уявлення про добро і зло. Мова та комунікаційні навички сприяють розвитку когнітивної складової особистості, дозволяючи дитині описувати свої почуття, потреби та переживання. У цей період з'являються базові особистісні риси, такі як цікавість, допитливість, прагнення до самостійності, хоча вони ще перебувають під сильним впливом дорослих [8].

Молодший шкільний вік (6–10 років) характеризується посиленням когнітивної активності, розвитком логічного мислення та здатності до планування дій. Особистість дитини починає активно формуватися під впливом шкільного середовища, колективу однолітків та систематизованого навчання. У цей період відбувається формування уявлень про власні можливості та обмеження, розвиток самопізнання та самооцінки. Дитина вчиться оцінювати власні дії, співвідносити їх із соціальними нормами та очікуваннями дорослих.

У середньому шкільному віці (10–14 років) відбуваються важливі зміни у сфері соціальної адаптації та міжособистісної взаємодії. Особистість дитини розвивається через розширення кола соціальних ролей: вона здатна брати участь у групових проектах, спортивних та творчих колективах. Цей період характеризується активним розвитком критичного мислення, здатності аналізувати власні вчинки та мотиви, формуванням перших рис автономності. Поступово зміцнюється внутрішній стрижень особистості, з'являється здатність до самостійного прийняття рішень у межах дозволеного соціумом [28].

Старший шкільний вік (14–18 років) є періодом інтенсивного становлення особистості. Підліток прагне автономії, одночасно переживаючи внутрішні конфлікти між бажанням незалежності та соціальними очікуваннями. Також формуються стійкі риси характеру, особливості темпераменту, інтереси та уподобання, які визначають подальший напрям розвитку особистості. Значну роль при цьому відіграє рефлексивна діяльність, здатність аналізувати власні дії, усвідомлювати власні цінності та цілі [63].

У молодому дорослому віці (18–30 років) особистість піддається активній інтеграції з соціальним середовищем. Молоді дорослі вибирають професійну сферу діяльності, формують коло друзів та соціальних контактів, створюють сім'ї, що стимулює розвиток міжособистісних навичок і соціальної компетентності. Цей період характеризується розвитком автономності, здатності до планування власного життя та реалізації життєвих цілей. Особистість молодого дорослого активно працює над самопізнанням, формуванням ціннісних орієнтацій та професійної ідентичності [51].

Дорослий вік (30–45 років) пов'язаний із стабілізацією особистості. Людина набуває життєвого досвіду, закріплює сформовані риси характеру, соціальні ролі та професійну компетентність. Особистість дорослого віку характеризується більш високим рівнем емоційної регуляції, здатністю до рефлексії та самоконтролю, інтеграцією особистих цілей із соціальними вимогами. У цей період формується відчуття власної життєвої стійкості та здатності до адаптації у різноманітних життєвих ситуаціях [9].

Середній дорослий вік (45–60 років) характеризується поглибленням самопізнання та стабілізацією життєвих цінностей. Особистість прагне реалізувати набуті соціальні та професійні навички, передавати досвід молодшому поколінню, активно брати участь у суспільному житті. У цьому віці підвищується здатність до аналітичного мислення, оцінки минулого досвіду та планування майбутнього. Людина розвиває цілісну систему життєвих стратегій і цінностей, що сприяє психологічній стабільності [21].

Старший вік (60–75 років) характеризується трансформацією соціальних ролей та переосмисленням життєвого досвіду. Особистість орієнтується на підтримку сім'ї, передачу знань і досвіду, участь у громадських ініціативах та культурних проектах. У цьому віці відбувається посилене осмислення власного життєвого шляху, розвиток рефлексивних здібностей, здатності до адаптації у нових життєвих умовах [69].

Похилий вік (75+ років) характеризується змінами фізичних і когнітивних ресурсів, що впливає на зовнішні прояви особистості, проте внутрішні цінності та самосвідомість залишаються стабільними. Особистість орієнтована на підтримку міжособистісних зв'язків, збереження соціальної активності у межах можливого, передачу досвіду та життєвих цінностей. Важливим є розвиток мудрості, здатності до прийняття життєвих подій та інтеграції власного досвіду у цілісну картину життя [21].

Наступним етапом нашого аналізу є розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності людини в онтогенезі. У дошкільному віці така відповідальна поведінка ще має переважно зовнішній характер. Діти цього періоду схильні виконувати вимоги дорослих, наслідуючи їхні вказівки та

дотримуючись правил, що подаються у доступній, ігровій чи побутовій формі. Для дошкільника відповідальність здебільшого асоціюється з необхідністю «бути слухняним», виконувати доручення та уникати покарання. Особистісна відповідальність у цей час лише зароджується й виражається у здатності дитини емоційно реагувати на схвалення чи осуд дорослого.

Важливо підкреслити, що розвиток відповідальної поведінки у дошкільників значною мірою відбувається через ігрову діяльність. Саме в грі дитина вчиться дотримуватися правил, брати на себе ролі та виконувати пов'язані з ними обов'язки. Такі дії формують передумови прийняття соціальних норм. У цей період відповідальна поведінка часто є ситуативною: дитина може демонструвати її лише в умовах безпосереднього контролю дорослого або тоді, коли поведінка стає умовою досягнення привабливої мети. Особистісна відповідальність у дошкільному віці перебуває на початковій стадії, однак саме зараз закладається фундамент для її подальшого розвитку. Важливим чинником є формування уявлень про «добре» і «погано», «можна» і «не можна». Дитина ще не завжди усвідомлює причинно-наслідкові зв'язки своїх дій, але поступово вчиться співвідносити свої вчинки з оцінками дорослих і однолітків. У цьому віці з'являються перші прояви моральної відповідальності, коли дитина здатна відчувати провину чи гордість за свої дії [20].

У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивне зростання відповідальної поведінки. Завдяки включенню у систематичне навчання дитина стикається з новим видом діяльності – навчальною, яка вимагає регулярності, дисципліни, дотримання правил і виконання обов'язків. Учень молодшого шкільного віку вчиться організовувати свою роботу, виконувати завдання у визначені строки, брати участь у колективних формах діяльності. У цей період відповідальна поведінка стає більш стійкою, оскільки контроль здійснюється не лише дорослими, а й соціальним середовищем – класом, школою, колективом.

Особистісна відповідальність у молодшому шкільному віці починає формуватися більш виразно. Дитина усвідомлює, що від її старанності та зусиль залежить навчальний результат. Поступово виникає розуміння власної

ролі в колективі, здатність відчувати обов'язок перед однолітками чи вчителем. Важливо, що відповідальність поступово набуває рис внутрішнього мотиву: учень може відчувати задоволення від сумлінного виконання завдань і прагнути досягати успіху не лише під зовнішнім контролем, а й завдяки власним зусиллям.

У середньому шкільному віці розвиток відповідальності поглиблюється. Учень стикається з розширенням кола соціальних вимог, появою нових навчальних предметів, збільшенням обсягу знань і завдань. Відповідальна поведінка у цьому віці характеризується більшою самостійністю та стійкістю. Підліток уже здатний брати на себе зобов'язання та виконувати їх, навіть коли контроль з боку дорослих стає менш жорстким. Проте відповідальна поведінка підлітка може бути суперечливою: вона залежить від значущості діяльності для самої дитини та від рівня сформованості внутрішніх мотивів [11].

Особистісна відповідальність у середньому шкільному віці набуває більшої глибини. Підліток починає усвідомлювати власні можливості, формує уявлення про майбутнє та поступово бере на себе відповідальність за результати своєї діяльності. Важливим чинником є розвиток самосвідомості, рефлексії та здатності аналізувати власні вчинки. У цьому віці відповідальність починає пов'язуватися з моральними принципами, що формуються у процесі спілкування з однолітками та дорослими. У підлітковому віці розвиток відповідальності набуває особливого значення, оскільки цей період характеризується кризою самосвідомості, прагненням до автономії та самостійності. Відповідальна поведінка у підлітка проявляється у здатності приймати власні рішення, відстоювати їх перед іншими та виконувати взяті на себе зобов'язання. Водночас ця поведінка може бути нестійкою, адже підліток часто перебуває під впливом емоцій, групових норм чи бажання утвердитися у колективі [34].

Особистісна відповідальність у підлітковому віці стає більш інтегрованою. Підліток формує власну життєву позицію, розвиває здатність прогнозувати наслідки своїх дій та нести за них відповідальність перед собою й іншими. Значного значення набувають моральні переконання, які стають

регуляторами поведінки. Саме у підлітковому віці відбувається перехід від зовнішньо контрольованої поведінки до внутрішньої регуляції, що є основою становлення зрілої особистісної відповідальності [73].

Період старшого шкільного віку характеризується суттєвими змінами в психічному та соціальному розвитку особистості, що безпосередньо впливає на формування відповідальної поведінки та особистісної відповідальності. Старшокласники стикаються з новими освітніми, соціальними та особистісними завданнями, які потребують високого рівня саморегуляції та морального усвідомлення. Відповідальна поведінка проявляється у здатності планувати діяльність, виконувати обов'язки перед сім'єю, школою та суспільством, а також у готовності брати на себе наслідки прийняття власних рішень. Особистісна відповідальність, у свою чергу, поглиблюється через розвиток самосвідомості, моральних цінностей та критичного осмислення власних вчинків.

У старшому шкільному віці значущим чинником розвитку відповідальної поведінки є розширення кола соціальних ролей. Учень бере участь у колективній діяльності, волонтерських проєктах, спортивних чи культурних заходах, що стимулює формування внутрішньої мотивації дотримуватися правил і виконувати зобов'язання. Водночас особистісна відповідальність проявляється у здатності робити свідомий вибір, враховувати наслідки для себе та інших, а також у формуванні планів щодо подальшого життя. Цей період є критичним для становлення автономності, оскільки підліток відчуває потребу у власних рішеннях, незалежно від безпосереднього контролю дорослих [8].

У молодому віці (18–30 років) розвиток відповідальної поведінки стає більш систематичним і цілеспрямованим. Молоді дорослі беруть на себе соціальні та професійні обов'язки, вступають у вищі навчальні заклади або на ринок праці, що вимагає високого рівня організаційних, соціальних і моральних навичок. Відповідальна поведінка у цей період проявляється у здатності підтримувати регулярність дій, планувати ресурси, виконувати професійні обов'язки та відповідати за навчання чи роботу. Особистісна відповідальність поглиблюється через розвиток самопізнання, усвідомлення власних цінностей

та життєвих цілей. Молоді дорослі формують внутрішній стандарт оцінки власних дій, що визначає рівень самоконтролю та моральної саморегуляції.

У період дорослого віку (30–45 років) відповідальна поведінка людини та її особистісна відповідальність стають важливими чинниками успішної життєдіяльності. Дорослі люди виконують численні соціальні ролі: батька або матері, професіонала, члена громади, що вимагає комплексної координації обов'язків і ресурсів. Відповідальна поведінка проявляється у здатності дотримуватися соціальних і професійних норм, виконувати сімейні та громадські обов'язки, приймати рішення у складних ситуаціях. При цьому особистісна відповідальність у цей період характеризується усвідомленістю власного впливу на інших, здатністю приймати довгострокові рішення та нести за них наслідки, а також розвитком моральної автономії [55].

У середньому дорослому віці (45–60 років) відповідальна поведінка здебільшого зосереджується на підтриманні стабільності у професійній, сімейній та соціальній сферах. Людина вже має сформовану систему цінностей, досвід прийняття рішень та оцінки наслідків власних дій. Відповідальна поведінка проявляється у плануванні життєвих ресурсів, підтримці професійної компетентності, вихованні дітей і допомозі близьким. Така особистісна відповідальність у цей період характеризується високим рівнем саморефлексії, усвідомленням життєвих обов'язків перед суспільством та власною родиною, а також здатністю передбачати наслідки рішень на тривалий період.

У старшому віці (60–75 років) розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності зазнає певних трансформацій. Відповідальна поведінка більшою мірою проявляється у підтримці міжособистісних стосунків, передачі життєвого досвіду молодшому поколінню, участі у громадських або родинних справах. Особистісна відповідальність у цей період стає важливим регулятором якості життя: вона виражається у здатності самостійно приймати рішення щодо власного побуту, здоров'я та соціальної активності, усвідомленні морального обов'язку перед близькими та суспільством [62; 65a].

У похилому віці (75 років і старші) відповідальна поведінка і особистісна відповідальність зберігають соціально-психологічне значення, хоча зовнішні

прояви можуть змінюватися через фізичні чи когнітивні обмеження. Відповідальна поведінка часто полягає у виконанні побутових обов'язків, підтриманні контактів із родиною та соціальним оточенням. Особистісна відповідальність у цей період проявляється у прийнятті рішень щодо власного життя, збереженні автономності, дотриманні моральних принципів та цінностей, які сформувалися протягом життя. Старша особистість здатна передавати власний досвід, формуючи моральну та ціннісну основу для молодших поколінь.

Важливо підкреслити, що на всіх етапах дорослого життя відповідальна поведінка і особистісна відповідальність взаємопов'язані, однак їх прояви змінюються залежно від соціальних ролей, життєвих обставин та фізичних і психологічних ресурсів. Відповідальна поведінка більшою мірою орієнтована на зовнішні результати та соціальні очікування, тоді як особистісна відповідальність визначає внутрішню мотивацію, моральний вибір і здатність передбачати наслідки. Упродовж життя розвиток цих феноменів є процесом інтеграції зовнішніх вимог і внутрішніх цінностей, що сприяє формуванню зрілої, автономної та соціально відповідальної особистості [8].

Особливості розвитку відповідальної поведінки людини та її особистісної відповідальності в онтогенезі від дошкільного віку до старості узагальнено у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

**Особливості розвитку відповідальної поведінки людини
та її особистісної відповідальності в онтогенезі**

Віковий період	Відповідальна поведінка	Особистісна відповідальність	Основні чинники розвитку
Дошкільний вік (3–6 років)	Виконання доручень дорослого, дотримання правил гри та побуту, ситуативна слухняність	Прояви моральної відповідальності, емоційна реакція на схвалення чи осуд	Вплив дорослих, ігрова діяльність, навчання базових правил поведінки
Молодший шкільний вік (6–10 років)	Регулярне виконання навчальних завдань, дотримання шкільних правил, участь у	Усвідомлення обов'язків у навчанні та взаєминах, формування внутрішньої мотивації	Соціалізація, навчальна діяльність, оцінка з боку вчителів та

	колективній діяльності		однолітків
Середній шкільний вік (10–14 років)	Стійке виконання обов'язків, планування діяльності, участь у колективних проєктах	Розвиток самоконтролю, усвідомлення моральних принципів, здатність прогнозувати наслідки	Розширення кола соціальних ролей, самостійні завдання, моральні настанови дорослих
Старший шкільний вік (14–18 років)	Прийняття рішень, виконання соціальних та освітніх обов'язків, самостійне планування діяльності	Здатність робити усвідомлений вибір, оцінювати наслідки, формування життєвої позиції	Пошук автономії, складні моральні та соціальні ситуації, груповий вплив
Молодий дорослий вік (18–30 років)	Виконання професійних, навчальних та соціальних обов'язків, підтримка особистих контактів	Усвідомлення власних цінностей, формування внутрішніх стандартів оцінки дій, моральна автономія	Професійна діяльність, соціальна інтеграція, розвиток самопізнання
Дорослий вік (30–45 років)	Координація сімейних, професійних і громадських обов'язків, планування діяльності	Поглиблена моральна відповідальність, здатність передбачати наслідки, внутрішній контроль	Соціальні ролі (батько/мати, професіонал), сім'я, професійні зобов'язання
Середній дорослий вік (45–60 років)	Стабільне виконання обов'язків, підтримка професійної та сімейної діяльності	Розвинена саморефлексія, усвідомлення соціальних та моральних обов'язків	Досвід, життєві досягнення, формування життєвої стійкості
Старший вік (60–75 років)	Підтримка міжособистісних стосунків, передача досвіду молодшим, участь у громадських справах	Збереження автономії, прийняття рішень щодо власного життя, моральний обов'язок перед близькими	Соціальна активність, життєвий досвід, збереження моральних цінностей
Похилий вік (75+ років)	Виконання побутових та соціальних обов'язків, підтримка контактів із родиною та оточенням	Усвідомлення власного життєвого шляху, моральна та ціннісна рефлексія, передача досвіду	Фізичні та когнітивні ресурси, сім'я, внутрішні цінності, життєвий досвід

Охарактеризуємо основні чинники розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі. Так, розвиток відповідальної поведінки відбувається протягом усього життя людини. Вже в дошкільному віці формуються перші основи поведінкової регуляції та здатності до усвідомленого виконання обов'язків, які визначають подальший розвиток особистісних рис. Біологічні чинники, включаючи нервово-психічний розвиток, фізичний стан, темп росту та дозрівання мозку, виступають фундаментальною основою для формування поведінкових навичок і здатності до самоконтролю. Психологічні чинники охоплюють розвиток уваги, пам'яті, уяви, мислення та емоційної

сфери, що створює базу для усвідомлення наслідків власних дій і внутрішньої мотивації.

Соціальні чинники відіграють ключову роль у дошкільному віці: взаємодія з батьками, вихователями та однолітками сприяє засвоєнню правил поведінки, норм моралі та базових соціальних ролей. Дитина починає відчувати, що її дії впливають на оточення, що закладає фундамент для подальшої соціальної відповідальності. Ігрова діяльність виступає головним механізмом розвитку соціальної взаємодії, навчання співпраці та виконання ролей, що стимулює формування внутрішніх регуляторів поведінки [21].

У молодшому шкільному віці розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності зумовлений поєднанням навчальної діяльності та соціальної взаємодії. Виконання навчальних завдань, дотримання правил роботи та участь у шкільних заходах стимулюють розвиток самоконтролю та усвідомлення наслідків дій. Психологічні чинники включають формування критичного мислення, здатності до аналізу власних вчинків та оцінки результатів. Соціальне середовище сприяє розвитку навичок співпраці, емоційного самоконтролю та міжособистісної взаємодії, що закладає основу для прояву відповідальної поведінки в цьому віці [62; 19a].

Середній шкільний вік (10–14 років) характеризується активним розвитком когнітивних і емоційних компетенцій, що дає змогу дитині прогнозувати наслідки власних дій та аналізувати соціальні ситуації. Соціальні чинники, включаючи взаємодію з однолітками та вчителями, сприяють формуванню стабільних соціальних і моральних норм. Психологічні чинники включають розвиток самосвідомості, здатності до самоконтролю, критичного оцінювання власної поведінки та усвідомлення ролі в колективі. Цей період є критичним для становлення автономії та формування внутрішньої мотивації до виконання соціально значущих дій [8].

Старший шкільний вік (14–18 років) характеризується значним впливом соціального середовища на розвиток поведінки та особистісних рис. Підлітки прагнуть автономії, що стимулює розвиток внутрішньої регуляції поведінки та моральної свідомості. Соціальні чинники включають участь у групових

проектах, волонтерській діяльності, спортивних та творчих колективах, що сприяє формуванню вміння брати на себе відповідальність за спільну діяльність. Психологічні чинники включають розвиток здатності до саморефлексії, оцінки наслідків власних рішень і морального вибору [55].

У дорослому віці (18–30 років) розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності відбувається під впливом професійної діяльності, соціальної інтеграції та формування сім'ї. Соціальні чинники включають професійні обов'язки, міжособистісні взаємини, соціальні норми та очікування. Психологічні чинники проявляються у здатності планувати життя, приймати усвідомлені рішення, прогнозувати наслідки та адаптуватися до складних життєвих ситуацій. Біологічні чинники мають вплив через когнітивні ресурси, які забезпечують ефективну діяльність та підтримку життєвих цілей [70].

Дорослий вік (30–45 років) характеризується стабілізацією поведінки та особистісних рис під впливом досвіду та соціальних ролей. Людина активно реалізує професійні та сімейні обов'язки, що стимулює розвиток організаційних навичок, самоконтролю та здатності до довгострокового планування. Соціальні чинники включають соціальні норми, очікування колег, партнерів та членів родини. Психологічні чинники проявляються у розвитку моральної автономії, здатності приймати рішення з урахуванням довгострокових наслідків [16].

Зрілий вік (45–60 років) характеризується поглибленням самопізнання та інтеграцією соціального досвіду. Соціальні чинники включають стабільні професійні ролі, виховання дітей, участь у громадських справах. Психологічні чинники включають розвиток аналітичного мислення, оцінку минулого досвіду, планування майбутнього та здатність до адаптації у нових життєвих ситуаціях. Біологічні чинники продовжують впливати на фізичний стан, когнітивні ресурси та емоційний фон, що визначає рівень активності та можливості самореалізації.

Старший вік (60–75 років) характеризується трансформацією соціальних ролей, переосмисленням життєвого досвіду та адаптацією до змін фізичного та психічного стану. Соціальні чинники включають підтримку сім'ї, участь у громадських і культурних заходах, соціальні контакти з оточенням.

Психологічні чинники проявляються у здатності до рефлексії, оцінки власного життєвого шляху, адаптації до змін та передачі досвіду молодшому поколінню. Біологічні чинники визначають темп активності, життєву енергію та ресурсність для реалізації життєвих цілей [28].

Похилий вік (75+ років) характеризується обмеженнями фізичних і когнітивних ресурсів, що впливає на поведінку та здатність виконувати складні завдання. Соціальні чинники включають підтримку родини, соціальні контакти, участь у життєвих подіях у межах можливого. Психологічні чинники проявляються у розвитку мудрості, здатності до інтеграції життєвого досвіду, оцінки минулого та переосмислення власного життєвого шляху. Біологічні чинники визначають фізичні можливості, рівень енергії та загальний стан здоров'я, що обмежує чи стимулює активність [42].

Основні чинники розвитку відповідальної поведінки людини та її особистісної відповідальності в онтогенезі узагальнено у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

**Основні чинники розвитку відповідальної поведінки
та її особистісної відповідальності в онтогенезі**

Віковий період	Біологічні чинники	Психологічні чинники	Соціальні чинники
Дошкільний вік (3–6 років)	Фізичний розвиток, нервово-психічна зрілість, емоційна чутливість	Формування уваги, пам'яті, уяви, емоційна регуляція	Взаємодія з батьками, вихователями, участь у ігровій діяльності, освоєння соціальних норм
Молодший шкільний вік (6–10 років)	Когнітивний розвиток, фізична активність, нервово-психічна стабільність	Критичне мислення, розвиток самоконтролю, а також усвідомлення наслідків дій	Виконання навчальних завдань, колективна діяльність, вплив учителів та однолітків
Середній шкільний вік (10–14 років)	Темп розвитку мозку, фізичні зміни	Розвиток самосвідомості, здатність до планування та аналізу власних дій	Розширення соціальних ролей, участь у групових проєктах, моральні настанови дорослих
Старший шкільний вік (14–18 років)	Фізичний розвиток підлітка, гормональні зміни	Розвиток автономії, рефлексивного мислення, моральної свідомості	Вплив однолітків, участь у колективній діяльності, соціальна оцінка та підтримка
Рання зрілість (18–30 років)	Фізичне здоров'я, когнітивні ресурси	Планування життя, прийняття усвідомлених рішень, розвиток професійної	Професійна діяльність, соціальна інтеграція, формування сім'ї, міжособистісні контакти

		ідентичності	
Середня зрілість (30–45 років)	Підтримка фізичних та психічних ресурсів	Стабілізація особистості, розвиток саморефлексії, здатність до довгострокового планування	Професійні та сімейні ролі, соціальні очікування, реалізація життєвих цілей
Пізня зрілість (45–60 років)	Фізичне здоров'я, когнітивна активність	Поглиблене самопізнання, аналітичне мислення, адаптація до змін	Стабільні соціальні та професійні ролі, виховання дітей, участь у громадських справах
Старший вік (60–75 років)	Фізичні зміни, зниження когнітивних ресурсів	Рефлексія, оцінка життєвого досвіду, розвиток мудрості	Переосмислення соціальних ролей, підтримка сім'ї, участь у культурних та громадських заходах
Похилий вік (75+ років)	Обмеження фізичних та когнітивних ресурсів	Інтеграція життєвого досвіду, оцінка минулого, психологічна стабільність	Підтримка соціальних контактів, участь у життєвих подіях у межах можливого, передача досвіду молодшому поколінню

Отже, розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності протягом онтогенезу є результатом взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників. На кожному етапі життя вони мають специфічні прояви, які визначають особливості поведінки та морального самовизначення людини. У ранньому та шкільному віці значущими є соціальні та педагогічні впливи, у підлітковому – формування автономії та моральної свідомості, у дорослому віці – професійна та соціальна інтеграція, а в старшому – переосмислення життєвого досвіду, підтримка соціальних контактів і розвиток рефлексивних здібностей.

Висновок до розділу 1

1. Поняття відповідальної поведінки та особистісної відповідальності пов'язані, але не тотожні феномени, які відображають різні рівні регуляції життєдіяльності людини. Відповідальна поведінка трактується як зовнішній прояв дотримання соціальних норм, правил і очікувань, тоді як особистісна відповідальність розуміється як глибинне внутрішнє утворення, що забезпечує

свідоме прийняття рішень і готовність нести за них наслідки. Значення відповідальності полягає у забезпеченні гармонізації взаємин між індивідом і суспільством, розвитку автономності, формуванні моральної позиції та здатності до самореалізації, що визначає їхню роль в онтогенезі особистості.

2. У ранньому дитинстві відповідальна поведінка здебільшого регулюється зовнішнім контролем дорослих, а як особистісна відповідальність зароджується через емоційні реакції на схвалення або осуд. У шкільному віці спостерігається поступове зміцнення самостійності та здатності до планування, розширення соціальних ролей і формування внутрішньої мотивації. У підлітковому та старшому шкільному віці відповідальна поведінка інтегрується з особистісною відповідальністю, що проявляється у свідомому прийнятті рішень, врахуванні наслідків, розвитку моральної автономії. Протягом дорослого, зрілого, похилого віку ці процеси поглиблюються через виконання соціальних, професійних та сімейних обов'язків, а особистісна відповідальність стає чинником життєвої самостійності, моральної зрілості та передачі досвіду молодшим поколінням.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Діагностичні методики для емпіричного вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості

У сучасному суспільстві, що характеризується швидкими соціальними, економічними та культурними змінами, особистість постійно стикається з потребою усвідомленого вибору та відповідальної поведінки. Усвідомлення власної відповідальності та здатність приймати обґрунтовані рішення є важливими чинниками ефективної соціальної взаємодії, успішної самореалізації та психоемоційного благополуччя. Для вивчення цих аспектів необхідне застосування діагностичних методик, що дозволяють емпірично оцінити рівень прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності.

Для емпіричного вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості нами використано такі діагностичні методики:

1. Опитувальник УСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера.
2. Опитувальник відповідальності М. Савчина.
3. Опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана.

Методика РСК Дж. Роттера є одним із основних інструментів для емпіричного вивчення проявів екстернальності–інтернальності у різних сферах життя особистості, включно з міжособистісними та сімейними стосунками. Вона включає питання, які дозволяють оцінити ставлення людини до власного здоров'я та хвороби, що забезпечує комплексний підхід до дослідження психологічних аспектів відповідальної поведінки. Для підвищення гнучкості та широти застосування опитувальник розроблений у двох форматах відповіді. Варіант А орієнтований на дослідницькі цілі і передбачає використання шестибальної шкали «-3, -2, -1, 0, +1, +2, +3», де «+3» означає «повністю згоден», а «-3» – «повністю не згоден». Варіант Б розрахований на практичну діагностику та передбачає бінарну шкалу «згоден – не згоден». Методика може застосовуватися як у індивідуальному, так і у груповому форматі, що робить її придатною для широкого спектра соціально-психологічних досліджень.

Вітчизняні дослідники відзначають, що опис особистості виключно через транзитивні характеристики є обмеженим і недостатнім, оскільки поведінка та атрибуція індивіда є варіативними та гнучкими залежно від конкретної життєвої ситуації. Зокрема, розширення сфери дослідження локусу контролю від професійної діяльності до міжособистісних стосунків, здоров'я та соціального життя дозволило більш точно оцінювати ставлення респондентів як до досягнення успіху, так і до уникнення невдач. На основі цих даних було створено модифікований опитувальник, який забезпечує комплексне вимірювання індивідуальних особливостей суб'єктивного контролю та дає змогу виявляти психологічні чинники відповідальної поведінки.

Модифікована версія опитувальника складається з 44 пунктів і розроблена таким чином, щоб підвищити достовірність результатів. Для цього питання збалансовані за напрямком атрибуцій – рівна кількість сформульована від першої та третьої особи, що дає змогу оцінити позицію респондентів щодо сприйняття феномену успіху та невдачі. Оскільки визначення рівня відповідальності потребує максимально індивідуалізованого підходу, спектр оцінювання був розширений, що дає змогу ранжувати відповіді за шестибальною шкалою «-3, -2, -1, 0, +1, +2, +3», де «-3» відповідає «повністю не згоден», а «+3» – «повністю згоден». Використання ситуативно-специфічних показників, диференціація за емоційним забарвленням та наявність двох показників середнього рівня узагальненості підкреслюють важливість організації шкал РСК за принципом ієрархічної структури системи регуляції діяльності.

Обробка результатів передбачає кілька послідовних етапів. На першому етапі проводиться підрахунок «сирих» балів за кожною із семи шкал: ІО – шкала загальної інтернальності; ІД – шкала інтернальності в області досягнень; ІН – шкала інтернальності в області невдач; ІС – шкала інтернальності у сімейних відносинах; ІП – шкала інтернальності у виробничих відносинах; ІМ – шкала інтернальності в міжособистісних відносинах; З – шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби. При цьому питання, позначені «+», враховуються

за прямим знаком, а питання «←» – за зворотним. Номери тверджень для кожної шкали визначені у відповідній таблиці методики.

На другому етапі «сирі» бали переводяться у стандартні оцінки («стіни») за 10-бальною шкалою, що забезпечує можливість порівняння результатів між різними дослідженнями. Кількісний і якісний аналіз показників по семи шкалах дає змогу отримати «профіль» респондента та порівняти його з нормативними значеннями. Середнє значення стіни, що дорівнює 5, вважається нормою. Відхилення вправо (6 і більше стін) свідчить про інтернальний тип суб'єктивного контролю у відповідних сферах, тоді як відхилення вліво (менше 4 стін) вказує на екстернальний тип. Такий підхід дає змогу не лише кількісно оцінювати суб'єктивний контроль, а й аналізувати його якісні аспекти, що є важливим для розробки рекомендацій щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості.

Розглянемо детальніше шкали опитувальника РСК Дж. Роттера.

1. Шкала загальної інтернальності – ІО. Високий показник за цією шкалою відображає значний рівень суб'єктивного контролю над важливими подіями життя. Особи з високим ІО переконані, що більшість значущих ситуацій виникає внаслідок їхніх власних дій, і вони здатні впливати на перебіг цих подій. Це формує у них усвідомлене почуття особистої відповідальності за результати власної діяльності та загальний життєвий шлях. Натомість низькі показники ІО вказують на слабкий суб'єктивний контроль; такі люди не вбачають взаємозв'язку між своїми діями та подіями, які мають для них значення, і схильні пояснювати їх зовнішніми факторами, випадком або діями інших.

2. Шкала інтернальності в області досягнень – ІД. Високий рівень інтернальності демонструє усвідомлену здатність контролювати позитивні життєві події та досягнення. Такі люди вважають, що успіхи та досягнення в минулому, теперішньому – результат їх активності, компетентності та цілеспрямованості, і вони вірять у можливість ефективного досягнення цілей у майбутньому. Низькі показники свідчать про тенденцію приписувати позитивні результати зовнішнім чинникам – випадковість, удача або допомога інших.

3. Шкала інтернальності в області невдач – ІН. Високі значення ІН демонструють здатність особи усвідомлювати власну відповідальність за негативні події та помилки, що проявляється у схильності аналізувати свої дії та коригувати поведінку. Низькі показники вказують на схильність перекладати відповідальність за невдачі на зовнішні обставини або дії інших людей.

4. Шкала інтернальності в сімейних відносинах – ІВ. Особи з високим ІВ вважають себе активним чинником розвитку та стабільності сімейних стосунків, беручи на себе відповідальність за події у родині. Низькі значення шкали ІВ характеризують людей, які схильні пояснювати події в родині поведінкою партнерів чи інших членів сім'ї, зменшуючи власний контроль.

5. Шкала інтернальності в області виробничих відносин – ІП. Високий ІП відображає усвідомлене ставлення особи до власної ролі в організації праці, просуванні на роботі та ефективності взаємодії з колективом. Люди з низьким ІП схильні переважно приписувати успіх або невдачу зовнішнім факторам – керівництву, колегам чи випадковим обставинам.

6. Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин – ІМ. Високий показник ІМ свідчить про те, що особа вважає здатною активно формувати своє коло спілкування, викликати повагу та симпатію оточуючих. Низький показник означає, що людина покладає відповідальність за якість своїх соціальних контактів на інших, вважаючи свої міжособистісні стосунки переважно результатом поведінки партнерів.

7. Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби – З. Високі показники за цією шкалою демонструють переконання особи у власній відповідальності за стан здоров'я та процес одужання. Людина з високим З усвідомлює, що її дії безпосередньо впливають на результат лікування. Низькі значення шкали З вказують на тенденцію вбачати стан здоров'я як наслідок випадковості чи дій медичних працівників.

Дослідження самооцінок респондентів із різними типами суб'єктивного контролю показало, що особи з низьким рівнем УСК описують себе як егоїстичних, нерішучих, залежних, несправедливих, метушливих, ворожих, невпевнених, несамотійних, дратівливих та нещирих. Натомість особи з

високим рівнем УСК вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здатними, дружелюбними, чесними, самостійними та емоційно стабільними. Високий суб'єктивний контроль корелює з усвідомленням особистої відповідальності, здатністю переживати почуття провини за результати власної діяльності та вибором між зниженням відповідальності або контролем емоцій. Таким чином, УСК пов'язаний із відчуттям власної сили, гідності, соціальної зрілості, самоповагою та самостійністю особистості.

Відомим інструментом для вивчення особистісної відповідальності є опитувальник М. Савчина, який був розроблений для комплексної оцінки формування відповідальної поведінки у різних вікових групах. Процес створення тестового інструменту здійснювався поетапно. Перший етап передбачав чітке визначення теоретичної основи. У концепції автора «відповідальність – це смислове утворення особистості, загальний принцип співвіднесення (особистісної саморегуляції) мотивів, цілей і засобів життєдіяльності», що не зводиться лише до набору правил або кодексу, не є окремим мотивом чи їх сукупністю, а включає комплексну функціональну модель, що охоплює суб'єкта поведінки, предмет відповідальності та інстанцію відповідальності.

На другому етапі здійснювався добір та формулювання тверджень для початкового варіанту опитувальника. Було визначено п'ять груп критеріїв. Три з них оцінювали різні компоненти відповідальності: а) мотиваційно-смиловий, який включав твердження на кшталт: «Особиста відповідальність є те, чим має пишатися людина», «Я взагалі не люблю будь-якої відповідальності», «Я часто забуваю про свої обов'язки»; б) когнітивний, що охоплював твердження: «Я завжди обмірковую виконання складних завдань, за які мені доведеться відповідати», «Я добре знаю свої обов'язки», «Я часто забуваю про свої обов'язки»; в) поведінковий компонент, який включав: «Переважно, я не можу самостійно виконувати свої обов'язки», «Я ніколи не відмовлюся від виконання доручень». Додаткові критерії мали на меті оцінку інстанції відповідальності («Людина відповідальна тільки перед своїми рідними та близькими», «Сумління – найбільший контролер при виконанні обов'язків», «Коли я

виконую свої завдання, то завжди думаю, що про їх виконання треба буде колись звітувати») та предмету відповідальності («Я відповідаю тільки за себе», «Усі засоби добрі, що ведуть до мети», «У мене є багато постійних обов'язків»).

Третій етап передбачав проведення експертної оцінки сформульованих тверджень. У ролі експертів виступали як кваліфіковані фахівці, так і студенти. На основі цього формувався тест із детальною інструкцією. Відповіді оцінювалися за п'ятибальною шкалою: а) цілком правильно – 4; б) правильно – 3; в) і так, і ні – 2; г) швидше неправильно – 1; д) неправильно зовсім – 0. Наступним кроком було проведення пілотного опитування та опрацювання отриманих результатів. Після цього було відібрано 80 найінформативніших тверджень, які розподілено порівну між двома формами тесту.

Статистичний аналіз показав, що найбільш прогностичними виявилися питання, які опосередковано виявляють низький рівень відповідальності або прояви безвідповідальності («Той, хто вдало ухилився від роботи, не заслуговує на ганьбу», а також «Тільки страх перед покаранням спонукає людей бути обов'язковими», або «Мене не хвилює те, що інші мене вважають безвідповідальним»). Натомість прямі твердження про високий рівень відповідальності («Людина має право пишатися своєю відповідальністю», «У мене є доручення, за які мені постійно треба відповідати», «Насправді у житті є відповідальність, а не просто правило: 'ти мені, а я тобі'») виявилися менш інформативними, що пояснюється тенденцією респондентів обирати соціально схвалювані відповіді.

Повторне виконання статистичних процедур дозволило сформулювати фінальну версію опитувальника – по 30 питань у кожній формі разом із кодами для оцінювання. Максимальна сума балів за усі пункти становить 120, середнє значення – 60 балів. За нормального розподілу оцінок, респонденти з балами від 0 до 20 характеризуються низьким рівнем відповідальності, від 21 до 99 – середнім, а понад 100 – високим рівнем відповідальності.

Запропонований опитувальник М. Савчина призначений для оцінки особистісної відповідальності у віковій групі від 16 до 45 років. Його можна застосовувати як індивідуально, так і в групових умовах, що забезпечує

широкий спектр використання у соціально-психологічних та педагогічних дослідженнях.

В опитувальнику покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурманастверджується, що кожна особистість має індивідуальний набір характерологічних властивостей та особистісних рис, які проявляються в різному ступені – від слабкого і непомітного до яскраво вираженого. Ця варіативність визначає унікальний стиль поведінки, особливості взаємодії з іншими та спосіб життя загалом, що можна розглядати як індикатор рівня відповідальності. У рамках опитувальника респонденту пропонується оцінити власну поведінку та особистісні прояви у повсякденному житті. Для цього слід уважно прочитати кожну характеристику (рису-якість) та обрати оцінку за запропонованою семибальною шкалою: 1 – повна відсутність властивості; 2 – мінімальна наявність властивості; 3 – слабкий прояв; 4 – середній прояв; 5 – вище середнього прояв; 6 – значний прояв; 7 – яскраво виражена наявність властивості. Оцінка має відображати реальний рівень прояву властивості у даний період життя, а не ідеалізований стан або бажану поведінку.

Інтерпретація результатів дослідження здійснюється таким чином.

Шкала «Усвідомлення і прийняття відповідальності (значущості освітньої діяльності)» (10 основних та одне допоміжне питання) відображає когнітивне і ментальне ставлення до виконуваних професійних функцій, у даному випадку освітньо-психологічних завдань. Майбутній психолог як суб'єкт навчальної діяльності усвідомлює процес, засоби та результати своєї роботи, аналізує інтелектуальні ресурси, оцінює власні дії, досягнення та помилки, а також здатен адекватно оцінювати наслідки невикористаних можливостей для академічної успішності та психокультурного розвитку особистості.

Шкала «Активність та ініціативність в освітньо-психологічній роботі» (10 основних та одне допоміжне твердження) характеризує суб'єкта з позиції його прагнення розширювати власну пізнавальну активність у освітньому процесі, шукати оптимальні рішення та долати труднощі. Ця шкала відображає

емоційно-мотиваційний компонент відповідальності, який проявляється у внутрішній вмотивованості до освоєння нових знань, поєднанні теоретичних уявлень з практичними уміннями та компетенціями.

Шкала «Просоціальна поведінка і самоорганізація у процесі здійснення освітньої діяльності» (10 основних та одне допоміжне твердження) демонструє конативно-вольовий аспект професійної відповідальності, визначаючи, наскільки студенти виконують навчальні обов'язки, раціонально планують час та ресурси, дотримуються правил факультету, ефективно співпрацюють з однокурсниками і викладачами, а також здатні до самостійної організації та паритетної роботи у команді.

Шкала «Самоактуалізація і рефлексивна компетентність в освітній діяльності» (10 основних та одне допоміжне питання) дає змогу оцінити морально-духовний потенціал професійної відповідальності, що проявляється у саморозвитку, самозвітуванні, самовдосконаленні та здатності до самореалізації у навчанні, спілкуванні і професійних діях. Студенти, які демонструють високі показники за цією шкалою, прагнуть досягти майстерності у професії, виконують завдання без додаткового контролю, оптимізують виконання домашніх і практичних завдань, розвивають компетентності та навички ефективної роботи з людьми, свідомо вдосконалюють свої професійні дії.

Рівні професійної відповідальності студентів виявляються в наступному.

Дуже високий або винятково високий рівень – 1 (6,75 ÷ 6,35). Студент-психолог на цьому рівні повністю усвідомлює та особистісно приймає значущість своєї майбутньої професійної діяльності, розуміє її завдання, структуру, зміст, основні форми, методи, засоби та технології реалізації. Така особистість демонструє глибокий інтерес як до теоретичних знань, так і до практичних психологічних умінь. Вона послідовно дотримується освітньо-психологічних норм професійної взаємодії та соціального співжиття, самостійно планує, організовує, рефлексивно здійснює освітню діяльність психосоціального спрямування, прагнучи до максимально якісного виконання своїх функцій. Високий рівень компетентності у студента проявляється у полівмотивованості, ініціативності та наполегливості при вирішенні завдань,

що постають у процесі професійної підготовки та самовдосконалення. Такий стан фактично збігається з особистісною надвідповідальністю, яка, як показує практика, може спричинювати перевтому, стрес, емоційне та інформаційне вигорання.

Високий рівень – 2-3 (6,3 ÷ 5,775). На цьому рівні студент усвідомлює значущість власної освітньої діяльності для майбутньої професійної роботи, схвалює та дотримується норм навчання і відпочинку. Він прагне якісно виконувати більшість доручень викладачів, за винятком найбільш складних або трудомістких завдань. Особа демонструє наполегливість та самостійність у здобутті психологічних знань, здатна до емпатії та паритетних стосунків з однокурсниками. Проте періодично переживає невдачі, що може спричинювати інформаційний та емоційний стрес, внутрішнє хвилювання та дискомфорт.

Середній рівень – 4-6 (5,75 ÷ 4,675). Студент у цілому дотримується загальноприйнятих у ЗВО принципів індивідуальної та колективної освітньої діяльності, хоча інколи може пропускати заняття без серйозних причин. Він проявляє інтерес до психологічних знань, але віддає перевагу практичним формам навчання (тренінги, тестування, ігри, турніри). Хоча особа розуміє значущість професійної підготовки, вона не завжди докладає максимальних інтелектуальних та волевих зусиль для досягнення оптимальних академічних результатів. Студент здебільшого планує і організовує освітню діяльність, проте реалізує її непослідовно через брак внутрішньої мотивації, екзистенційної зібраності та розумової витривалості. Ініціативність і креативність проявляються епізодично, а для виконання завдань часто потрібні зовнішні стимули від викладачів або колег. Такий рівень свідчить про початковий етап формування професійної та особистісної відповідальності.

Низький рівень – 7-8 (4,65 ÷ 3,8). Особливості цього рівня включають слабе усвідомлення соціальної значущості майбутньої професійної діяльності, недостатню мотивацію до навчання і опанування знань, навіть при наявному інтелектуальному потенціалі. Студент демонструє часткову або повну відстороненість від освітнього процесу, недотримання термінів виконання завдань, низький рівень самоконтролю та саморегуляції. Така поведінка часто

проявляється у пасивному виконанні доручень, обмеженому розвитку компетентностей, відсутності пошукової активності та ініціативи. Студентів цієї групи можна охарактеризувати як особистісно невідповідальних.

Дуже низький рівень – 9 ($3,775 \div 3,0$). Студент на цьому рівні демонструє вкрай низьке усвідомлення соціальної значущості професійної діяльності, систематично недобросовісно виконує освітні обов'язки, часто пропускає заняття без поважних причин, не виконує домашні завдання у встановлені терміни. Характерні слабка саморегуляція, відсутність внутрішньої мотивації, інфантильність у психосоціальному розвитку та нездатність перетворити зовнішній контроль (викладачів чи батьків) на самоконтроль. Особа практично не здатна до самостійної роботи над навчальним матеріалом та формування професійних компетентностей, що свідчить про критично низький рівень особистісної відповідальності.

Застосування вказаних діагностичних методик дає змогу отримати багатовимірну картину особистісної відповідальності, оцінювати потенційні зони розвитку, прогнозувати поведінкові та професійні прояви відповідальності, а також розробляти індивідуальні корекційні та розвивальні програми для студентів та інших соціально активних груп.

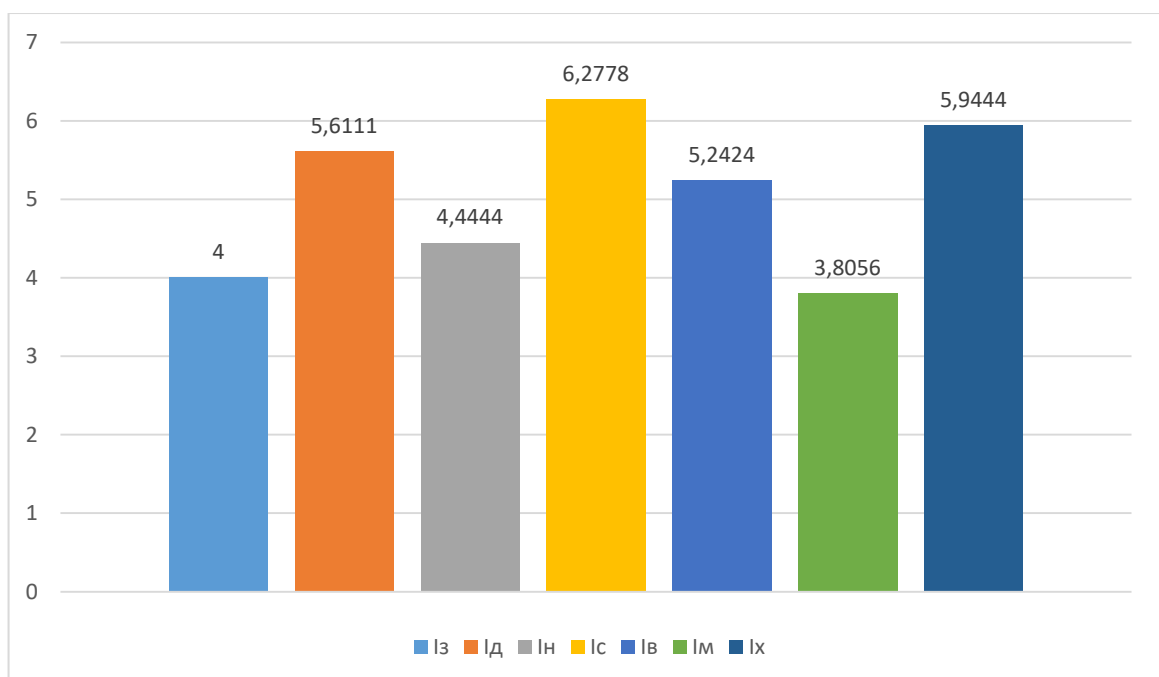
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження емпіричного вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості проводилося на базі соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету. У цьому дослідженні взяли участь 50 студентів 3 і 4 курсів спеціальностей 053 «Психологія» та 231 «Соціальна робота».

Розглянемо результати дослідження локусу контролю студентів за методикою РСК Дж. Роттера (рис. 2.1).

Для наочності отримані нами дані порівняно з нормативним значенням середнього рівня ($X_{\text{норм}} = 5,5$). Як видно з аналізу, суттєво нижчими від норми виявилися показники шкал Із (Інтернальність у сфері здоров'я), Іс

(Інтернальність у сімейних відносинах) та Ім (Інтернальність у міжособистісних відносинах), середнє значення $X_{сер} = 3,82$ ($\delta \approx 1,3$). Така динаміка свідчить про переважання екстернального сприйняття реальності серед студентів. Іншими словами, більшість досліджуваних не відчують достатнього контролю над власним життям, схильні пояснювати події зовнішніми обставинами, діями інших людей або випадком, що є типовим для даного вікового періоду, коли соціальна та професійна ідентичність ще формуються.

Рис. 2.1. Результати дослідження суб'єктивного контролю студентів за методикою РСК Дж. Роттера

Аналіз шкали Із ($X_{сер} = 4,0$, $\delta = 0,95$) демонструє, що студенти не повністю усвідомлюють свій вплив на власне здоров'я. Вони переважно сприймають стан здоров'я як результат випадкових подій або дій медичних працівників, що свідчить про недостатній рівень особистісної відповідальності у сфері самопомоги та профілактики. Це означає, що у разі виникнення проблем зі здоров'ям вони частіше покладаються на зовнішню допомогу, ніж на власні зусилля, що може обмежувати ефективність самоконтролю та саморегуляції в повсякденному житті.

Шкала Іс ($X_{сер} = 6,35$, $\delta = 1,68$) вказує на те, що у студентів зберігається певна інтернальність у сімейних стосунках, тобто вони усвідомлюють власну роль у формуванні гармонійних відносин з близькими. Водночас цей показник демонструє високий рівень варіативності, що свідчить про нестійкість інтернального сприйняття залежно від конкретної сімейної ситуації: у деяких випадках студенти беруть на себе відповідальність за результати взаємодії, у інших – перекладають її на членів сім'ї. Ця нестійкість може бути пов'язана з процесом соціалізації та формування індивідуальної самостійності, коли студенти шукають баланс між особистим контролем та соціальною адаптацією.

Щодо шкали Ім ($X_{сер} = 3,81$, $\delta = 1,26$), то показники її прояву свідчать про низький рівень інтернальності у сфері міжособистісних контактів. Студенти часто перекладають відповідальність за якість своїх соціальних зв'язків на поведінку партнерів або на обставини, що знижує їхню здатність ефективно формувати соціальні контакти та отримувати підтримку з боку оточення. Така тенденція може спричиняти дисгармонію у сприйнятті власної цінності, обмежувати соціальну активність і знижувати впевненість студентів у власних комунікативних навичках.

Шкала ІД (Інтернальність у сфері досягнень) продемонструвала середній показник $X_{сер} = 5,12$ ($\delta = 1,45$), що відповідає близькому до нормативного рівню, проте з великим розкидом відповідей. Це означає, що студенти частково усвідомлюють свій вплив на досягнення особистих і академічних цілей. Вони здатні брати відповідальність за успіхи, проте при зіткненні з труднощами часто виникає схильність приписувати невдачі зовнішнім чинникам, що обмежує повну реалізацію потенціалу у навчальній і професійній сферах.

Шкала ІН (Інтернальність у сфері невдач) показала $X_{сер} = 3,95$ ($\delta = 1,12$), що свідчить про слабку здатність студентів усвідомлювати власну відповідальність за негативні результати. Це проявляється у тенденції уникати самокритики та перекладати провину на обставини або інших людей, що може перешкоджати розвитку навичок саморегуляції, корекції поведінки та формуванню усвідомленої відповідальності за свої дії.

Щодо шкали ІП (Інтернальність у виробничих стосунках), $X_{сер} = 4,08$ ($\delta = 1,21$), що свідчить про помірну усвідомленість ролі студента у колективі та організації діяльності. Низькі показники цієї шкали свідчать про переважну орієнтацію на зовнішні фактори – вплив керівництва, випадкових обставин або колег. Це обмежує формування професійної відповідальності та ініціативності у міжособистісних та командних процесах.

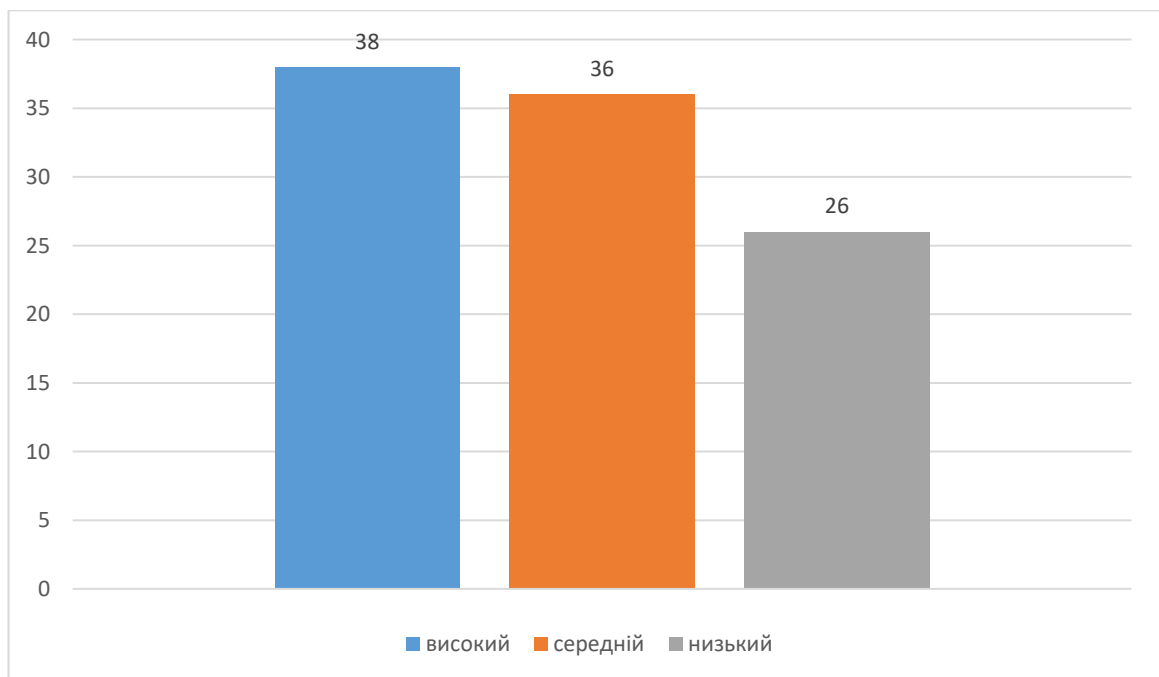
Шкала ІО (Загальна інтернальність) – $X_{сер} = 4,1$ ($\delta = 1,34$) – демонструє, що загальний рівень суб'єктивного контролю студентів помірний, із явною тенденцією до екстернальності. Вони ще не повністю усвідомлюють свій вплив на життєві події та результати, що може проявлятися у низькій мотивації до самостійного прийняття рішень і розвитку навичок саморегуляції.

Сукупність цих показників свідчить про те, що обстежувані студенти перебувають у процесі формування власного локусу контролю, із вираженою диференціацією за різними сферами життя. З одного боку, спостерігається певна інтернальність у сімейних та академічних сферах, що підтримує усвідомлення відповідальності за особисті досягнення. З іншого боку, низькі значення у міжособистісних стосунках, сфері здоров'я та загальній інтернальності вказують на недостатню стійкість контролю та схильність цих студентів до перекладання відповідальності на зовнішні фактори.

Загалом у студентів спостерігається змішаний тип локусу контролю з тенденцією до екстернальності, що проявляється у сфері міжособистісних контактів та здоров'я та обмежує їхню здатність до самостійного управління життєвими подіями та формує потребу у додаткових соціальних і навчальних ресурсах для розвитку відповідальної поведінки та формування особистісної автономії. Зворотні процеси (наближення до норми) спостерігаються менш виражено, що підкреслює необхідність психологічного супроводу та тренінгових програм для підвищення рівня суб'єктивного контролю.

Розглянемо результати вивчення особистісної відповідальності студентів (не майбутніх психологів) за допомогою опитувальника М. Савчина. Задля наочності порівняння емпірично отриманих даних подано на рис. 2.2.

Як свідчать результати дослідження, високий рівень відповідальності продемонстрували 29% студентів. Такий рівень означає сформованість глибоких моральних орієнтирів, здатність співвідносити власну поведінку із певними універсальними нормами та внутрішньо усвідомленими переконаннями. Студенти з цієї групи не обмежуються вимогами соціального середовища, а покладають на себе особистісну відповідальність перед совістю, суспільством та найближчим оточенням. Вони відзначаються прагненням до самостійного прийняття рішень, умінням відповідати за наслідки власних дій та вмінням утримувати баланс між особистими потребами і суспільним добром. Такий тип відповідальності свідчить про зрілість і внутрішню стабільність, що є важливим для успішного професійного та особистісного саморозвитку.

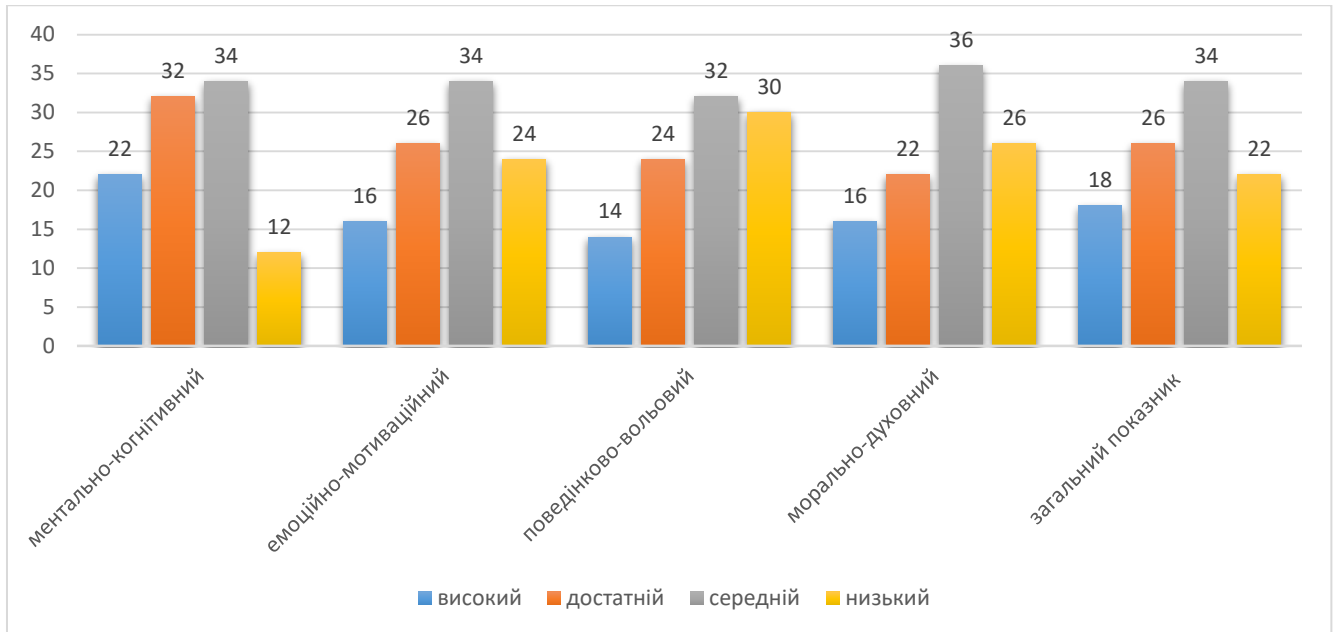
Рис. 2.2. Результати дослідження відповідальності студентів за методикою М. Савчина (%)

Середній рівень відповідальності виявлено у 41% опитаних. Для цих студентів характерна орієнтація на значущі групи – колектив, друзів чи навчальне середовище. Вони схильні співвідносити свою поведінку насамперед із нормами та очікуваннями цього кола, але не завжди беруть до уваги ширші соціальні та моральні вимоги. У цій групі відповідальність часто набуває

вибіркового характеру: студенти відповідально ставляться до завдань, які визнаються значущими у їхньому найближчому оточенні, проте у ситуаціях, де відсутній контроль чи очікування групи, можуть демонструвати зниження рівня обов'язковості. Така позиція свідчить про часткову внутрішню регуляцію, але ще не про сформовану «всеосяжну» відповідальність.

Низький рівень відповідальності виявлено у 30% студентів. Для цієї групи характерна орієнтація переважно на власні інтереси, що часто призводить до нехтування вимогами соціального оточення та відсутності відчуття підзвітності перед суспільством чи власною совістю. Вони схильні уникати обов'язків, пояснювати власні дії зовнішніми причинами, проявляють низьку здатність до самоорганізації та систематичного виконання завдань. У цій групі відзначається схильність орієнтуватися на ситуативні вигоди, а не на довгострокові цінності чи моральні зобов'язання. Низький рівень відповідальності може ускладнювати професійну адаптацію, знижувати соціальну надійність і формувати ризик виникнення безвідповідальних моделей поведінки.

Аналіз результатів діагностичного дослідження відповідальності студентів за методикою А.В. Фурмана дає змогу простежити особливості її сформованості за окремими шкалами та визначити загальний розподіл за рівнями розвитку даної якості. Вибіркові дані свідчать, що студенти значною мірою демонструють середній рівень розвитку відповідальності, тоді як високий рівень виявлено у чверті досліджуваних, а низький – майже у третини. Такий розподіл зумовлює необхідність детальнішого аналізу кожного показника, адже саме він дає змогу більш глибоко осмислити сильні та проблемні зони у формуванні відповідальної поведінки студентської молоді (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Результати дослідження відповідальності студентів за методикою А.В. Фурмана (%)

Насамперед зупинимося на когнітивно-смісловій шкалі, яка відображає розуміння студентами сутності відповідальності, усвідомлення її значення та місця у власному житті. Результати показали, що 22 % опитаних мають високий рівень розвитку цього компонента. Вони чітко усвідомлюють наслідки власних дій, схильні планувати діяльність і брати на себе зобов'язання. Водночас 32% перебувають на середньому, а 34% на достатньому рівні: вони розуміють значущість відповідальної поведінки, однак у реальних ситуаціях не завжди здатні діяти послідовно, що виявляється у поверхневому ставленні до обов'язків. Нарешті, 12% студентів показали низький рівень, що характеризується нечітким уявленням про відповідальність, недостатнім розумінням її ролі у міжособистісних відносинах та у професійному становленні.

Не менш показовими є результати за емоційно-мотиваційною шкалою, яка відображає внутрішні стимули до відповідальної поведінки, наявність або відсутність внутрішньої потреби діяти відповідально. У 16% студентів зафіксовано високий рівень, що характеризується стійкою орієнтацією на виконання зобов'язань, здатністю мотивувати себе до досягнення результатів і контролювати власні вчинки. У 26% спостерігається середній, а у 34% на достатньому рівень: у них наявна достатня мотивація, проте вона часто

поступається впливу зовнішніх факторів, що призводить до нестійкості відповідальної поведінки. Водночас у 24% студентів виявлено низький рівень розвитку, який відзначається байдужим ставленням до наслідків власних дій та переважанням ситуативних мотивів, що можуть швидко змінюватися залежно від зовнішніх обставин.

Щодо поведінково-вольової шкали, яка виявляє реальну здатність особистості реалізовувати відповідальні рішення на практиці, результати засвідчили певні труднощі у значної частини студентів. Так, лише 14% показали високий рівень сформованості, що виявляється у здатності до самоконтролю, умінні організувати власну діяльність і систематично дотримуватися правил. У 24% студентів рівень виявився середнім, а у 32% на достатньому: вони здатні проявляти відповідальність у типових ситуаціях, проте у складних чи конфліктних обставинах схильні до непослідовних або імпульсивних дій. Нарешті, 30% показали низький рівень: у них простежується схильність до уникання відповідальних завдань, недостатня сформованість вольових якостей, труднощі з прийняттям рішень і виконанням поставлених обов'язків.

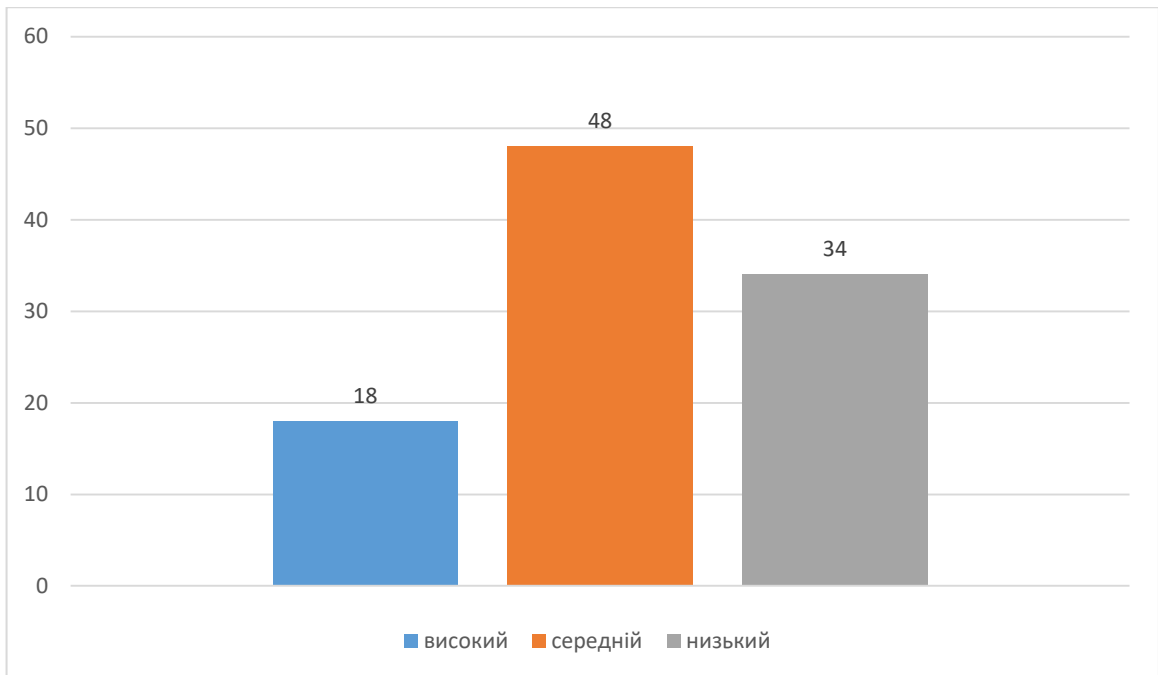
Особливу увагу привертає морально-ціннісна шкала, яка відображає інтеграцію відповідальності в систему життєвих переконань і цінностей особистості. Високий рівень цього показника зафіксовано у 16% студентів, що характеризує їх як осіб, для яких відповідальність є внутрішньою цінністю та елементом морального світогляду. У 26% виявлено середній рівень, а у 34% на достатньому: у них відповідальність частково сприймається як цінність, але ще не набула статусу провідного принципу життєдіяльності. 22% продемонстрували низький рівень: вони схильні уникати відповідальності, не завжди дотримуються моральних норм і мають недостатньо розвинене почуття обов'язку.

Узагальнюючи результати за рівнями сформованості відповідальності, можна стверджувати, що високий рівень властивий для 18% студентів, середній рівень – для 26%, достатній – для 34%, а низький – для 22%. Студенти з високим рівнем характеризуються цілісним розумінням і прийняттям відповідальності, здатністю реалізовувати її у поведінці, що свідчить про зрілість особистісних

рис і високий потенціал професійного становлення. Для студентів із середнім рівнем властиве неповне або часткове прийняття відповідальності: вони мають певні знання й цінності, проте їхня поведінка ще залежить від зовнішніх обставин. Студенти з низьким рівнем потребують особливої уваги, у них простежується недостатня сформованість вольових і моральних компонентів, що суттєво обмежує їхню здатність до відповідальної поведінки в навчанні, професійній діяльності та міжособистісних відносинах.

На основі узагальненого аналізу особистісних проявів можна виділити три рівні розвитку відповідальності: високий, середній та низький (рис. 2.4).

Високий рівень відповідальності (виявлений у 18% опитаних студентів) характеризується стійкою усвідомленістю значущості власних дій у життєвих та соціальних процесах. Особи з цим рівнем демонструють активність у плануванні, організації та виконанні завдань, передбачають наслідки своїх рішень і послідовно коригують поведінку відповідно до обставин. Вони проявляють високий рівень самоконтролю, здатність до саморефлексії та аналізу власних помилок. Такі особи відповідально ставляться до соціальних, навчальних та професійних обов'язків. Цей рівень відповідальності передбачає наявність мотивації до самовдосконалення та прагнення до досягнення значущих цілей. Особи демонструють емоційну стабільність, впевненість у власних силах і здатність конструктивно реагувати на критику. Вони послідовні у вчинках, проявляють моральну свідомість та прагнення дотримуватися норм поведінки. Високий рівень відповідальності включає здатність до планування діяльності, оцінки ресурсів і часу, ефективного прийняття рішень навіть у складних умовах.

Рис. 2.4. Результати дослідження відповідальності студентів (%)

Середній рівень відповідальності (виявлений у 48% опитаних студентів) характеризується частковою усвідомленістю власних обов'язків і ролі у життєвих процесах. Особи на цьому рівні здатні брати на себе відповідальність у знайомих або комфортних ситуаціях, але їхня поведінка часто залежить від зовнішніх обставин або підказок з боку оточення. Вони проявляють помірний самоконтроль та здатність до планування, однак нерідко реагують імпульсивно. Цей рівень відповідальності передбачає, що особистість усвідомлює значущість власних дій, проте мотиваційний компонент проявляється частково. Такі люди планують діяльність лише в певних сферах, потребують стимулів або підтримки для виконання складних завдань. Вони здатні аналізувати власні помилки, але роблять це не систематично, а їхня самокорекція обмежена.

Низький рівень відповідальності (виявлений у 34% опитаних студентів) відзначається відсутністю усвідомлення власної ролі у досягненні цілей та контролю за наслідками дій. Особистості на цьому рівні схильні пояснювати успіхи і невдачі випадковими факторами або поведінкою інших людей. Вони демонструють низьку здатність до планування, слабку саморефлексію та обмежений контроль над емоціями. Особи з низьким рівнем відповідальності рідко проявляють ініціативу та активність, уникають складних завдань і

обов'язків, не аналізують наслідки власних дій. Їхня поведінка хаотична, непослідовна та залежить від зовнішніх обставин. Цей рівень відповідальності пов'язаний з недостатньою моральною та соціальною зрілістю, низьким рівнем самоконтролю та обмеженою здатністю до самокорекції.

Результати вивчення розвитку відповідальної поведінки у студентів засвідчили, що більшість досліджуваних проявляють не дуже високий рівень особистісної відповідальності. Багато студентів уникають складних завдань, не усвідомлюють наслідків власних дій, демонструють слабку соціальну активність і обмежену здатність до самоконтролю. Вони також схильні перекладати відповідальність на інших і часто пояснюють невдачі зовнішніми факторами. Це вказує на наявність серйозних проблем у розвитку етичних, мотиваційних та поведінкових компонентів відповідальності. Отримані дані свідчать про потребу цілеспрямованих заходів, спрямованих на підвищення рівня відповідальної поведінки обстежуваних студентів.

Висновок до розділу 2

1. Для емпіричного вивчення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості нами використано такі діагностичні методики: опитувальник УСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера, опитувальник відповідальності М. Савчина, опитувальник покомпонентної психологічної структури професійної відповідальності А.В. Фурмана.

2. Емпіричнодосліджено особливості відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості. На основі аналізу за усіма вказаними методиками виділено три рівні розвитку відповідальності: високий (18%), середній (48%), низький (34%). Доведено, що у студентів спостерігається

недостатній рівень відповідальної поведінки та особистісної відповідальності.

РОЗДІЛ 3

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Програма розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості та її експериментальна апробація

У сучасному суспільстві, яке характеризується динамічними соціальними змінами, зростаючими вимогами до особистісної автономії та активної громадянської позиції, особливе значення набуває формування в індивідів

здатності до відповідальної поведінки та особистісної відповідальності. Ці якості виступають не лише як соціальні регулятори, що забезпечують ефективну взаємодію в колективі, а й як складові внутрішньої моральної та психологічної стабільності людини. У зв'язку з цим обґрунтування програми розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості набуває особливої актуальності, оскільки дає змогу систематизувати процеси соціально-психологічного становлення, врахувати вікові та індивідуальні особливості та сприяти формуванню зрілої та соціально компетентної особистості.

Мета програми – формування та розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості шляхом цілеспрямованого поєднання педагогічних, психологічних та соціальних засобів, що забезпечує розвиток самосвідомості, моральної автономії, здатності до усвідомленого прийняття рішень та ефективної соціальної взаємодії на різних етапах онтогенезу.

Завдання програми:

1. Виявити особливості розвитку особистості, які впливають на формування відповідальної поведінки та особистісної відповідальності.
2. Розвивати у здобувачів навички самоконтролю, планування та аналізу власних дій у соціальних та навчальних ситуаціях.
3. Сприяти усвідомленню моральних норм, соціальних правил і цінностей, що визначають соціально прийнятну поведінку.
4. Формувати здатність до саморефлексії, оцінки наслідків власних рішень та прогнозування їх впливу на оточення.
5. Стимулювати розвиток комунікативних та міжособистісних навичок для ефективної взаємодії в колективі та суспільстві.
6. Забезпечити інтеграцію педагогічних і психологічних методів для цілісного розвитку особистості, що відповідає сучасним соціальним вимогам.
7. Оцінювати ефективність програми через систематичний моніторинг та корекцію навчально-виховних заходів у процесі її реалізації.

Програма розвитку у студентів відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості була реалізована нами у формі соціально-

психологічного тренінгу, що дозволило інтегрувати теоретичні знання з практичними навичками та забезпечити активну участь учасників у процесі власного розвитку. Соціально-психологічний тренінг спрямовувався на формування навичок саморегуляції, усвідомленого прийняття рішень, розвитку комунікативних та міжособистісних компетенцій, а також на закріплення ціннісних орієнтацій, що визначають соціально прийнятну поведінку. Така форма реалізації програми забезпечила можливість безпосередньої практики, відпрацювання моделей поведінки у контрольованому середовищі та отримання зворотного зв'язку від тренера і групи. Завдяки інтерактивним методам роботи, вправам на самоспостереження, рольовим іграм та груповим обговоренням учасники тренінгу мали змогу досліджувати власні реакції, оцінювати наслідки своїх дій та розвивати особистісну відповідальність у соціальних контекстах.

Зміст та структуру програми розвитку у студентів відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості узагальнено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Програма розвитку у студентів відповідальної поведінки
та особистісної відповідальності особистості**

Тема заняття	Мета	Вправи та ігри
Заняття 1. Я та мої дії: усвідомлення наслідків	Сприяти усвідомленню студентами взаємозв'язку між власними діями та їхніми наслідками, формуванню навичок прогнозування та аналізу результатів поведінки.	«Ланцюг наслідків», «Рольові ситуації», «Аналіз дій», «Мої дії та їхні наслідки», «Групове обговорення життєвих сценаріїв»
Заняття 2. Мої цінності і життєві пріоритети	Формування усвідомлення власних цінностей, життєвих пріоритетів і взаємозв'язку їх із відповідальною поведінкою.	«Дерево цінностей», «Ранжування пріоритетів», «Життєвий компас», «Мої цінності в діях», «Обговорення цінностей у групі»
Заняття 3. Самоконтроль у соціальних ситуаціях	Розвиток здатності регулювати власну поведінку, емоції та реакції у складних соціальних ситуаціях.	«Емоційний термометр», «Модельовання конфліктів», «Стратегія самоконтролю», «Рольова гра «Складна ситуація»», «Вправа на зупинку і аналіз»
Заняття 4. Моральний вибір: від думки до дії	Формування здатності усвідомлювати моральні аспекти своїх рішень, оцінювати наслідки та діяти відповідально.	«Вибір у складній ситуації», «Рольовий аналіз рішень», «Моральний лабіринт», «Аргумент за – аргумент проти»,

		«Етичний альманах»
Заняття 5. Прояви відповідальності у соціумі	Усвідомлення важливості відповідальної поведінки у різних соціальних контекстах та повсякденному житті.	«Соціальні ситуації», «Мій внесок у групу», «Аналіз наслідків», «Рольові моделі поведінки», «Дискусія про соціальні обов'язки»
Заняття 6. Комунікація та ефективна взаємодія	Розвиток навичок конструктивної комунікації, взаємодії у групі та прояву відповідальної поведінки у колективі.	«Активне слухання», «Обмін думками», «Рольова гра «Командна взаємодія»», «Вправа на кооперацію», «Аналіз комунікаційних стилів»
Заняття 7. Моральні дилеми та етичний вибір	Навчити студентів приймати обгрунтовані рішення у морально складних ситуаціях та формувати етичні орієнтири.	«Вибір у складній ситуації», «Дилема в ролях», «Моральний лабіринт», «Аргумент за – аргумент проти», «Етичний альманах»
Заняття 8. Планування і досягнення цілей	Розвиток навичок постановки цілей, планування діяльності та відповідальної реалізації завдань.	«Мої коротко- та довгострокові цілі», «План на тиждень», «Аналіз ризиків і перешкод», «План дій і самоконтроль», «Командне досягнення»
Заняття 9. Відповідальність та соціальні ролі	Усвідомлення взаємозв'язку соціальних ролей та проявів відповідальної поведінки, розвиток навичок ефективної взаємодії.	«Моя соціальна карта», «Рольовий калейдоскоп», «Очікування та реальність», «Мій кодекс відповідального учасника», «Взаємодія у команді»
Заняття 10. Рефлексія власної відповідальності	Формування здатності до усвідомлення власних дій і рішень, розвитку самоспостереження та особистісної зрілості.	«Мій день у відображенні», «Ланцюг рішень», «Точка зору іншого», «Мій особистий кодекс відповідальності», «Ситуаційний аналіз»

Охарактеризуємо зміст занять програми розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості.

Заняття 1. Я та мої дії: усвідомлення наслідків

Заняття розпочинається з короткої інтерактивної дискусії, де студенти обговорюють приклади повсякденних ситуацій, у яких дії людини призводять до конкретних результатів. Використовується вправа «Ланцюг наслідків», під час якої кожен студент описує одну свою дію та можливі коротко- і довгострокові наслідки для себе та оточення. Далі проводиться гра «Моральна дилема», де групі пропонуються реальні життєві ситуації, у яких необхідно прийняти рішення, враховуючи етичні та соціальні аспекти. Кожен студент аргументує свій вибір, а група обговорює різні варіанти рішень, що стимулює

розвиток критичного мислення. Потім застосовується вправа «Рольові зміни», у якій студенти розігрують сценки, де доводиться реагувати на наслідки чужих рішень, що дає змогу зрозуміти вплив дій на інших. Для розвитку саморефлексії використовується вправа «Моє рішення – мої наслідки», де студенти письмово аналізують власний попередній досвід і роблять висновки щодо того, як їхні дії впливали на навколишніх і на них самих. На завершення заняття проводиться гра «Мозаїка вибору», де кожен студент об'єднує свої висновки з висновками інших, створюючи колективну картину відповідальних рішень та їхніх наслідків. Заняття закінчується обговоренням почуттів і думок студентів, що допомагає закріпити навички усвідомленого аналізу власної поведінки.

Заняття 2. Мої цінності і життєві пріоритети

Заняття починається з інтерактивної бесіди, під час якої студенти обговорюють поняття цінностей, їхнє значення у житті та приклади ситуацій, коли цінності впливають на рішення та поведінку. Використовується вправа «Мій внутрішній компас», де студенти визначають 5 найважливіших для себе цінностей і пояснюють, чому саме вони є пріоритетними. Далі проводиться гра «Ціннісний рейтинг», де кожен учасник отримує перелік життєвих ситуацій і розташовує їх відповідно до власних пріоритетів, обговорюючи вибір у групі. Потім застосовується вправа «Дилема цінностей», де студенти аналізують конфліктні ситуації, у яких доводиться обирати між різними цінностями, і обґрунтовують свій вибір. Наступною є гра «Життєвий маршрут», під час якої студенти створюють власний план дій у важливих життєвих ситуаціях, керуючись своїми пріоритетами, що дає змогу практично застосувати усвідомлені цінності. Для розвитку саморефлексії проводиться вправа «Мої цінності і я», де студенти письмово описують випадки з власного досвіду, коли їхні цінності визначали поведінку, і роблять висновки щодо особистісного розвитку. Заняття завершується обговоренням у групі, де учасник ділиться своїми відкриттями та отримує зворотний зв'язок від тренера та одногрупників.

Заняття 3. Самоконтроль у соціальних ситуаціях

Заняття починається з обговорення, де студенти аналізують приклади соціальних ситуацій, у яких контроль над власними емоціями визначав результат взаємодії. Використовується вправа «Емоційний калейдоскоп», під час якої кожен студент ідентифікує свої емоції у конкретних життєвих ситуаціях і описує, як вони впливають на поведінку. Далі проводиться гра «Стоп-кадр», де студенти у ролях моделюють конфліктні ситуації, зупиняючи сцену у критичний момент, щоб обговорити можливі способи самоконтролю і альтернативні реакції. Наступною є вправа «Контроль думок і дій», де учасники письмово аналізують власні автоматичні реакції та пропонують більш усвідомлені варіанти поведінки, орієнтуючись на довгострокові наслідки. Для розвитку комунікативних навичок застосовується гра «Розмова без конфлікту», у якій студенти відпрацьовують техніки активного слухання, емпатії та конструктивного реагування на провокаційні зауваження однолітків. Також використовується вправа «Мій внутрішній регулятор», де студенти складають індивідуальний план розвитку самоконтролю для різних соціальних ситуацій, включаючи способи зняття стресу та управління емоціями. Під час заняття студенти активно обговорюють власний досвід, обмінюються прикладами та отримують зворотний зв'язок від тренера і групи, що сприяє глибшому усвідомленню механізмів саморегуляції. Всі вправи стимулюють розвиток рефлексивного мислення, аналізу наслідків власних дій та відповідальності за поведінку у колективі.

Заняття 4. Моральний вибір: від думки до дії

Заняття починається з інтерактивного обговорення, у якому студенти аналізують значення морального вибору та вплив цінностей на поведінку. Використовується вправа «Дилеми життя», де учасники заняття отримують різні життєві ситуації з моральними конфліктами і мають запропонувати декілька альтернативних рішень, аргументуючи свій вибір. Далі проводиться гра «Шлях рішень», де кожен студент моделює ланцюг своїх дій від первинної думки до конкретного вчинку, обговорюючи можливі наслідки для себе та оточення. Наступною є вправа «Моральний дебют», під час якої студенти об'єднуються у пари або невеликі групи, обговорюють суперечливі ситуації та

відстоюють власну позицію, слухаючи аргументи інших. Для розвитку рефлексивного мислення застосовується вправа «Моє рішення – мої наслідки», де студенти письмово аналізують власний досвід прийняття моральних рішень і оцінюють його вплив на соціальні взаємодії. Також використовується гра «Рольові моделі», під час якої студенти розігрують сцени з життєвих ситуацій, моделюючи етичні рішення, спостерігають за реакцією інших і аналізують, як моральні вибори впливають на відносини у колективі. Під час заняття студенти активно обговорюють приклади з власного життя, отримують зворотний зв'язок від тренера та одногрупників, що дає змогу усвідомити механізми морального вибору. Використання рольових ігор та дискусій сприяє розвитку критичного мислення, вміння передбачати наслідки власних дій і враховувати інтереси інших. Письмові вправи допомагають закріпити навички саморефлексії, стимулюють усвідомлення етичних стандартів і формують у студентів внутрішню мотивацію до відповідальної поведінки.

Заняття 5. Прояви відповідальності у соціумі

Заняття починається з інтерактивної бесіди, де студенти обговорюють різні прояви відповідальності у повсякденному житті та визначають, що включає соціально відповідальна поведінка. Використовується вправа «Мій внесок у групу», де кожен студент аналізує власну роль у соціальному середовищі, визначає внесок у спільну діяльність та оцінює вплив своїх дій на колектив. Далі проводиться гра «Ситуаційний калейдоскоп», де студентам пропонуються різні соціальні ситуації, у яких необхідно прийняти рішення відповідно до норм поведінки, цінностей і правил взаємодії, обговорюючи наслідки своїх виборів. Наступною є вправа «Етика взаємодії», під час якої учасники моделюють конфліктні та співпраці ситуації, обговорюють альтернативи дій та способи конструктивного вирішення проблем без порушення принципів соціальної відповідальності. Для розвитку саморефлексії застосовується вправа «Мій соціальний кодекс», де студенти письмово визначають власні правила поведінки у соціумі, способи реагування на складні ситуації та оцінюють, наскільки їхні дії відповідають заявленим цінностям. Також використовується гра «Відповідальна роль», у якій студенти розігрують

різні соціальні ролі, відстежують, як прояви відповідальності впливають на взаємодію у групі, і обговорюють результати з точки зору ефективності комунікації та моральних принципів. Під час заняття студенти активно обговорюють приклади з особистого досвіду та отримують зворотний зв'язок від тренера і одногрупників, що дає змогу глибше усвідомити вплив власної поведінки на соціум. Використання рольових ігор і моделювання ситуацій сприяє розвитку критичного мислення, уміння прогнозувати наслідки дій та усвідомлювати соціальні обов'язки. Вправи стимулюють студентів аналізувати власні дії, враховувати інтереси інших і оцінювати ефективність взаємодії у різних соціальних контекстах.

Заняття 6. Комунікація та ефективна взаємодія

Заняття розпочинається з короткої бесіди, де студенти обговорюють особливості комунікації, її роль у соціальних взаємодіях та вплив на формування відповідальної поведінки. Використовується вправа «Активне слухання», під час якої студенти у парах практикують уважне сприйняття інформації співрозмовника, повторюючи зміст власними словами і ставлячи уточнювальні питання. Далі проводиться гра «Комунікаційний міст», де учасники у групах мають передати складне повідомлення через ланцюг студентів, оцінюючи втрати та зміни інформації, що розвиває навички чіткої та зрозумілої передачі думок. Наступною є вправа «Рольові сцени», у якій студенти розігрують типові конфліктні або робочі ситуації, практикуючи конструктивні способи взаємодії, емпатію та врахування інтересів інших учасників. Для розвитку командної взаємодії застосовується гра «Коллективне рішення», де студенти спільно вирішують проблемне завдання, обговорюючи різні точки зору, аргументуючи позиції та досягаючи консенсусу. Також використовується вправа «Зворотний зв'язок», під час якої кожен студент отримує оцінку власних комунікативних навичок від тренера та групи, обговорює сильні сторони та аспекти, які потребують розвитку. Протягом заняття студенти активно обговорюють власний досвід комунікації, аналізують проблемні ситуації та отримують зворотний зв'язок, що сприяє усвідомленню особливостей взаємодії. Використання рольових ігор стимулює розвиток

соціальної емпатії, навичок управління емоціями та конструктивного реагування у різних соціальних контекстах.

Заняття 7. Моральні дилеми та етичний вибір

Заняття розпочинається з короткої бесіди про значення моральних дилем у повсякденному житті та їх вплив на формування особистісної відповідальності. Використовується вправа «Вибір у складній ситуації», де студентам пропонуються життєві сценарії з моральними конфліктами, і вони мають обрати варіант поведінки, аргументуючи свій вибір, після чого відбувається обговорення результатів у групі. Далі проводиться гра «Дилема в ролях», у якій студенти розігрують конфліктні ситуації, моделюючи різні точки зору та обговорюючи етичні аспекти вибору дій, що дає змогу відчувати психологічні наслідки рішень. Наступною є вправа «Моральний лабіринт», де учасники письмово аналізують власні реакції на етичні дилеми та визначають найбільш відповідальний шлях досягнення позитивного результату для всіх учасників. Для розвитку рефлексії застосовується вправа «Аргумент за – аргумент проти», під час якої студенти в парах чи малих групах обговорюють переваги та недоліки обраного рішення, навчаючись враховувати інтереси інших та прогнозувати наслідки. Також використовується гра «Етичний альманах», де студенти створюють колективний збірник рішень для різних моральних ситуацій, аналізуючи, які дії відображають принципи відповідальної поведінки та соціальної етики. Під час заняття студенти активно обговорюють власний досвід, діляться прикладами етичних конфліктів і отримують зворотний зв'язок від тренера та одногрупників, що сприяє глибшому усвідомленню етичних стандартів. Використання рольових ігор стимулює розвиток емпатії, здатності оцінювати наслідки рішень для інших і приймати збалансовані рішення.

Заняття 8. Планування і досягнення цілей

Заняття починається з інтерактивного обговорення значення цілей у житті людини та впливу їх усвідомленості на відповідальну поведінку особистості. Використовується вправа «Мої коротко- та довгострокові цілі», де студенти записують власні цілі, розподіляють їх за термінами досягнення та

обговорюють, які ресурси та дії потрібні для їх реалізації. Далі проводиться гра «План на тиждень», де студенти моделюють оптимальне планування власної діяльності, враховуючи часові обмеження, пріоритети та можливі перешкоди, аналізуючи ефективність обраної стратегії. Наступною є вправа «Аналіз ризиків і перешкод», під час якої учасники обговорюють потенційні труднощі у досягненні поставлених цілей, шукають способи їх подолання та оцінюють вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на результат. Для розвитку саморефлексії застосовується вправа «План дій і самоконтроль», де студенти складають поетапний план реалізації обраної мети та аналізують, як слід контролювати власні дії, щоб уникнути прокрастинації та помилок. Також використовується гра «Командне досягнення», під час якої студенти у групах спільно планують досягнення певної мети, обговорюють ролі кожного, прогнозують можливі труднощі та оцінюють, як співпраця впливає на результат. Протягом заняття студенти обговорюють власний досвід планування, діляться практичними прикладами досягнення цілей та отримують зворотний зв'язок від тренера і групи, що сприяє усвідомленню важливості відповідальної реалізації завдань.

Заняття 9. Відповідальність та соціальні ролі

Заняття розпочинається з інтерактивної бесіди, де студенти обговорюють різні соціальні ролі, які виконують у колективі, сім'ї, навчальному середовищі та суспільстві загалом, аналізуючи, як ці ролі пов'язані з відповідальністю. Використовується вправа «Моя соціальна карта», де студенти визначають свої ролі, обов'язки та взаємозв'язок з іншими учасниками групи, відзначаючи ключові аспекти відповідальної поведінки у кожній ролі. Далі проводиться гра «Рольовий калейдоскоп», у якій учасники моделюють різні соціальні ситуації, виконуючи певні ролі, аналізують взаємодію та наслідки своїх дій для групи і колективного результату. Наступною є вправа «Очікування та реальність», де студенти порівнюють власні уявлення про роль та обов'язки з реальними ситуаціями, обговорюють суперечності та можливості для покращення соціальної взаємодії. Для розвитку навичок саморефлексії застосовується вправа «Мій кодекс відповідального учасника», де кожен студент формує

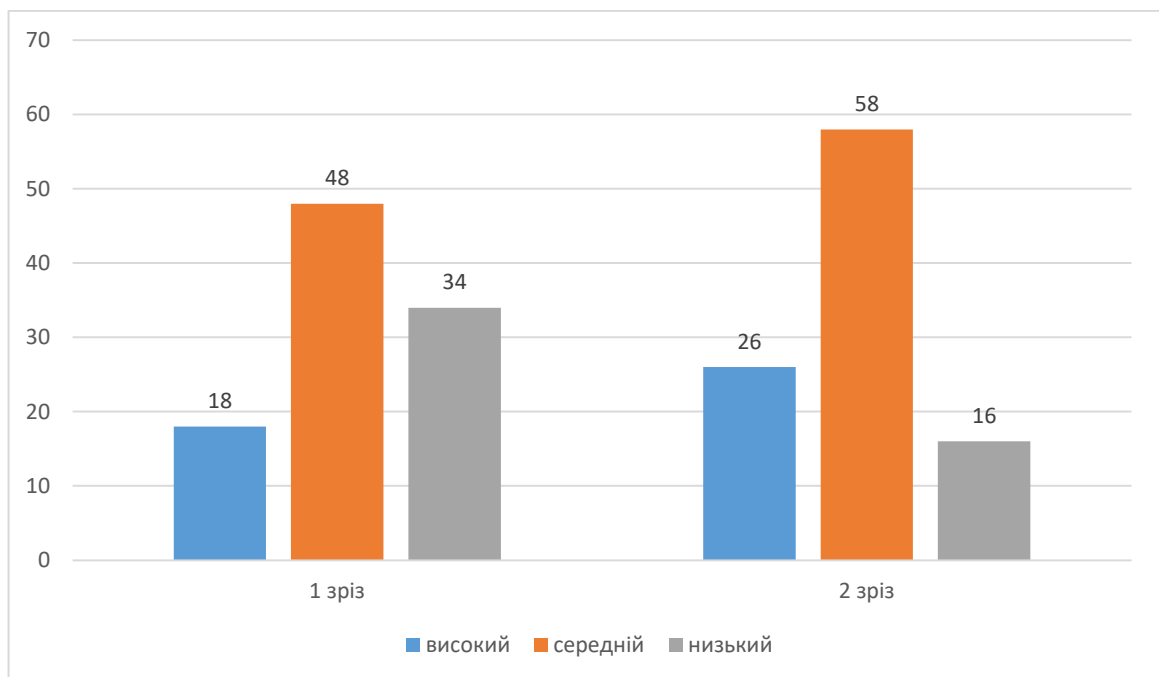
власні принципи поведінки у соціумі, враховуючи рольові обов'язки та соціальні очікування. Також використовується гра «Взаємодія у команді», під час якої студенти працюють у малих групах над досягненням спільної мети, аналізуючи, як прояви відповідальності впливають на ефективність групової діяльності. Протягом заняття студенти активно обговорюють власний досвід виконання соціальних ролей, діляться прикладами зі свого життя та отримують зворотний зв'язок від тренера і одногрупників, що сприяє усвідомленню важливості відповідальної взаємодії. Використання рольових ігор стимулює розвиток емпатії, здатності враховувати інтереси інших, оцінювати наслідки власних дій та приймати обґрунтовані рішення у соціальних контекстах.

Заняття 10. Рефлексія власної відповідальності

Заняття розпочинається з інтерактивної бесіди, де студенти обговорюють значення усвідомленої відповідальності та вплив власних дій на оточення. Використовується вправа «Мій день у відображенні», де студенти письмово аналізують свої дії протягом дня або тижня, оцінюють наслідки та рівень прояву власної відповідальності, визначають ситуації, у яких вони діяли конструктивно, а де могли б вчинити інакше. Далі проводиться гра «Ланцюг рішень», у якій учасники у групі моделюють послідовність рішень у складних соціальних ситуаціях, обговорюють можливі наслідки кожного кроку та визначають найбільш відповідальні дії. Наступною є вправа «Точка зору іншого», де студенти у парах або малих групах аналізують власні дії з позиції інших людей, оцінюючи, як їхні рішення вплинули на оточення та взаємодію, формуючи емпатію і здатність до самокорекції. Для розвитку рефлексії застосовується вправа «Мій особистий кодекс відповідальності», під час якої студенти визначають принципи власної поведінки, які вони прагнуть дотримуватися у навчанні, професійній діяльності та житті. Також використовується гра «Ситуаційний аналіз», де студенти обговорюють складні етичні чи соціальні ситуації, моделюють альтернативні дії та оцінюють, які рішення були б найбільш відповідальними з точки зору соціальної взаємодії та особистих цінностей. Протягом заняття студенти активно аналізують власний досвід, діляться прикладами з особистого життя та отримують зворотний

зв'язок від тренера і групи, що сприяє розвитку усвідомлення власної поведінки і прийняття відповідальності за наслідки. Використання інтерактивних вправ і рольових ігор стимулює розвиток критичного мислення, емпатії та здатності оцінювати наслідки власних рішень. Письмові вправи сприяють структуризації думок, самоспостереженню та розвитку навичок самокорекції. Обговорення результатів і спільна рефлексія дозволяють студентам оцінити власні дії, визначити сильні сторони та аспекти, що потребують вдосконалення, формуючи готовність до усвідомленої відповідальної поведінки.

На основі повторного узагальнення особистісних проявів можна виділити три рівні розвитку відповідальності: високий, середній та низький (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Результати дослідження відповідальності студентів (%)

Високий рівень відповідальності (виявлений у 26% опитаних студентів, було у 18%) характеризується стійкою усвідомленістю значущості власних дій у життєвих та соціальних процесах. Особи з цим рівнем демонструють активність у плануванні, організації та виконанні завдань, передбачають наслідки своїх рішень і послідовно коригують поведінку відповідно до обставин. Вони проявляють високий рівень самоконтролю, здатність до саморефлексії та

аналізу власних помилок. Такі особи відповідально ставляться до соціальних, навчальних та професійних обов'язків.

Середній рівень відповідальності (виявлений у 58% опитаних студентів, було у 48%) характеризується частковою усвідомленістю власних обов'язків і ролі у життєвих процесах. Особи на цьому рівні здатні брати на себе відповідальність у знайомих або комфортних ситуаціях, але їхня поведінка часто залежить від зовнішніх обставин або підказок з боку оточення. Вони проявляють помірний самоконтроль та здатність до планування, однак нерідко реагують імпульсивно. Особистість при цьому усвідомлює значущість власних дій, проте мотиваційний компонент проявляється частково.

Низький рівень відповідальності (виявлений у 16% опитаних студентів, було у 34%) відзначається відсутністю усвідомлення власної ролі у досягненні цілей та контролю за наслідками дій. Особи на цьому рівні схильні пояснювати успіхи і невдачі випадковими факторами або поведінкою інших людей. Вони демонструють низьку здатність до планування, слабку саморефлексію та обмежений контроль над емоціями. Особи з низьким рівнем відповідальності рідко проявляють ініціативу та активність, уникають складних завдань і обов'язків, не аналізують наслідки власних дій.

Як бачимо, реалізація програми розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у студентському віці показала свою ефективність. Аналіз результатів проведених занять засвідчив підвищення рівня усвідомлення власних дій, здатності прогнозувати наслідки поведінки та приймати відповідальні рішення. Студенти продемонстрували покращення навичок самоконтролю, комунікації та взаємодії у соціальному середовищі, а також більш усвідомлене ставлення до своїх ролей і обов'язків у групі та колективі. Використання інтерактивних вправ, рольових ігор та методів саморефлексії сприяло формуванню стійких моделей відповідальної поведінки та розвитку особистісної зрілості. Отримані дані свідчать про високий рівень залучення студентів і значне підвищення їх здатності до самоспостереження та самокорекції. Загалом програма підтвердила свою практичну значущість і

ефективність у формуванні відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у студентському середовищі.

3.2. Психологічні рекомендації щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості

У сучасному суспільстві, що характеризується динамічними змінами соціальних, економічних і культурних умов, особистість постійно стикається з необхідністю прийняття усвідомлених рішень і відповідальної поведінки. Усвідомлення власної відповідальності та здатність до самоконтролю стають важливими чинниками ефективної соціальної взаємодії, успішної самореалізації та підтримки психоемоційного благополуччя. Психологічні рекомендації щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності мають важливе значення для формування зрілих, соціально адаптованих індивідів, здатних прогнозувати наслідки власних дій, усвідомлено обирати стратегії поведінки та інтегрувати власні цінності у практичну діяльність. Обґрунтування таких рекомендацій дає змогу системно підходити до розвитку особистості, створювати ефективні програми навчання та тренінги, а також забезпечувати науково обґрунтовану підтримку студентів і молоді у процесі формування соціальної та етичної компетентності.

Охарактеризуємо низку психологічних рекомендацій щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості.

1. Розвивати у студентів навички самоспостереження та саморефлексії. Для формування усвідомленої відповідальної поведінки необхідно регулярно аналізувати власні дії, рішення та їх наслідки. Рекомендується вести щоденники або записи, де студент фіксує ситуації, що потребували прийняття рішень, і оцінює власну поведінку. Такі вправи сприяють розвитку усвідомлення впливу дій на себе та оточуючих, дозволяють виявити сильні та слабкі сторони у поведінці. Акцент на самоспостереженні стимулює розвиток емоційного інтелекту та здатності до самокорекції. Регулярна рефлексія допомагає сформуванню внутрішніх стандартів оцінки власних вчинків. Вона також розвиває здатність до самокритики без зниження самооцінки.

2. Формувати здатність прогнозувати наслідки власних дій. Однією з ключових складових відповідальної поведінки є передбачення можливих результатів рішень. Студентам при цьому рекомендується проводити аналіз альтернативних варіантів дій у різних соціальних ситуаціях. Для цього можна використовувати рольові ігри, моделювання конфліктів або життєвих ситуацій. Прогнозування наслідків допомагає оцінювати як позитивні, так і негативні ефекти власних дій. Така практика формує критичне мислення та здатність приймати усвідомлені рішення. Розвиток цієї навички сприяє зменшенню імпульсивних і ризикованих вчинків. Вона дає змогу студенту усвідомлювати соціальну відповідальність перед іншими людьми. Таким чином, здатність прогнозувати наслідки є важливою складовою особистісної відповідальності.

3. Підвищувати рівень емоційної саморегуляції. Контроль над власними емоціями сприяє конструктивній поведінці та запобігає імпульсивним діям, які можуть негативно впливати на оточення. Рекомендується застосовувати методи релаксації, дихальні практики, медитацію або вправи на усвідомлення емоцій. Усвідомлення власного емоційного стану дає змогу приймати більш обґрунтовані рішення у складних ситуаціях. Розвиток саморегуляції сприяє підвищенню ефективності міжособистісної взаємодії та комунікації. Це також допомагає студенту усвідомлювати власні реакції та коригувати поведінку відповідно до соціальних норм. Підвищення емоційної саморегуляції формує стійкість до стресових ситуацій і конфліктів. Воно є основою для розвитку навичок самоконтролю і відповідальної поведінки. Систематичне тренування саморегуляції дає змогу закріпити ці навички у повсякденній діяльності.

4. Сприяти розвитку навичок активного слухання та ефективної комунікації. Відповідальна поведінка передбачає здатність враховувати думки та потреби інших людей. Студентам рекомендується практикувати активне слухання, уточнення інформації та вираження власних позицій без агресії. Розвиток комунікативних навичок допомагає ефективно взаємодіяти у колективі та уникати конфліктів. Використання вправ на парне або групове обговорення дає змогу тренувати навички спільного прийняття рішень. Ефективна комунікація формує здатність до конструктивної взаємодії та сприяє

прояву відповідальності у групових проектах. Регулярні вправи на комунікацію підвищують рівень емпатії та розуміння інших учасників взаємодії. Такі навички закріплюють здатність враховувати соціальні очікування і власні обов'язки.

5. Формувати усвідомлення власних цінностей і життєвих пріоритетів. Відповідальна поведінка неможлива без чіткої системи цінностей, яка орієнтує особистість у процесі прийняття рішень. Студентам рекомендується аналізувати власні пріоритети, визначати, які цінності є важливими у навчанні, професійній діяльності та соціальному житті. Для цього можуть використовуватися вправи на ранжування цінностей або створення «дерева життєвих пріоритетів». Усвідомлення цінностей допомагає прогнозувати наслідки дій та приймати рішення у відповідності з внутрішніми моральними стандартами. Це також сприяє формуванню послідовності у своїх діях та самодисципліни. Розвиток усвідомлення зміцнює внутрішню мотивацію до відповідальної поведінки. Студент набуває здатності узгоджувати власні бажання з потребами оточення.

6. Практикувати рольові ігри та моделювання соціальних ситуацій. Моделювання життєвих та професійних ситуацій дає змогу студентам відпрацьовувати відповідальні рішення у безпечному довіллі. Вправа допомагає усвідомити наслідки дій, оцінити соціальні очікування та відпрацювати конструктивні стратегії поведінки. Рольові ігри формують уміння і навички передбачення реакцій інших людей і розвитку емпатії. Вони стимулюють критичне мислення та здатність студентів адаптуватися до непередбачуваних обставин довілля. Практика моделювання також дає змогу студенту експериментувати з різними стратегіями прийняття рішень та аналізувати їх ефективність. Постійне включення таких вправ у навчальний процес сприяє закріпленню усвідомленої поведінки. В результаті студент набуває впевненості у власних здібностях приймати відповідальні рішення.

7. Розвивати здатність до конструктивної самокритики. Усвідомлення власних помилок і слабких сторін є важливою складовою особистісної відповідальності. Студентам рекомендується аналізувати власні дії з метою

визначення помилок і пошуку шляхів їх корекції. Така практика формує критичне мислення і сприяє саморозвитку. Вона також допомагає уникати повторення небажаних дій та підвищує ефективність прийняття рішень. Конструктивна самокритика поєднується з розвитком навичок рефлексії та самоспостереження. Регулярне практикування вказаної здатності сприяє формуванню стійкої внутрішньої регуляції поведінки. Вона дає змогу студенту усвідомлювати взаємозв'язок власних дій із соціальними наслідками.

8. Використовувати вправи на командну взаємодію та спільне прийняття рішень. Робота в групі розвиває навички співпраці, здатність враховувати інтереси інших та брати на себе відповідальність за спільні результати. Студентам рекомендується виконувати завдання, що потребують кооперації, планування та колективного обговорення варіантів дій. Такі вправи сприяють розвитку емпатії, комунікативних навичок та здатності до компромісу. Вони допомагають усвідомлювати, як особисті рішення впливають на груповий результат. Використання ігор на командну взаємодію формує навички конструктивної соціальної поведінки. Вправи також стимулюють розвиток навичок лідерства та відповідального розподілу обов'язків. Регулярна практика у групі закріплює навички самоконтролю та усвідомленої поведінки. В результаті студент формує здатність діяти відповідально у колективі.

9. Створювати ситуації для усвідомленого вибору та прийняття рішень. Психологічно ефективно навчання передбачає надання студентам можливості обирати стратегії дій у різних життєвих та соціальних ситуаціях. Для цього застосовуються кейси, етичні дилеми, рольові сценарії та ситуаційні завдання. Студент вчиться оцінювати альтернативи, передбачати наслідки і приймати відповідальні рішення. Така практика сприяє розвитку моральної компетентності та соціальної усвідомленості. Вона формує навички планування, самоконтролю та передбачення ризиків. Вибір у безпечному навчальному середовищі дає змогу закріпити відповідальні моделі поведінки. Постійне повторення цих вправ сприяє формуванню внутрішніх орієнтирів для прийняття рішень у житті.

10. Активно розвивати навички самоконтролю та дисципліни. Контроль над власними діями та емоціями є основою відповідальної поведінки. Студентам рекомендується встановлювати власні правила, графіки і плани для самоконтролю дій. Практикування самоконтролю в навчальних та соціальних ситуаціях формує здатність до усвідомленого вибору. Це сприяє розвитку відповідальності, саморегуляції та ефективності взаємодії з оточенням. Вправи на самоконтроль допомагають прогнозувати наслідки дій і уникати імпульсивних вчинків. Регулярне тренування дисципліни формує внутрішні стандарти поведінки. Така практика закріплює у студентів уміння і навички відповідального планування та реалізації завдань.

11. Підтримувати розвиток емоційної емпатії. Усвідомлення переживань інших людей є важливим чинником відповідальної поведінки. Студентам рекомендується брати участь у вправах на співпереживання, аналізувати емоційні реакції та оцінювати вплив власних дій на оточення. Розвиток емпатії сприяє конструктивній взаємодії та усвідомленню соціальної відповідальності. Емпатійне ставлення допомагає приймати більш обґрунтовані та морально відповідальні рішення. Практика співпереживання підвищує рівень соціальної компетентності. Вона формує здатність до самокорекції та врахування інтересів інших. Регулярне включення таких вправ у навчальний процес стимулює розвиток особистісної зрілості у студентів.

12. Впроваджувати вправи на аналіз цінностей і життєвих орієнтирів. Усвідомлення власної системи цінностей дає змогу студентам приймати рішення у відповідності з внутрішніми моральними стандартами. Студентам рекомендується аналізувати ситуації, у яких цінності можуть конфліктувати, та обирати оптимальні стратегії поведінки. Такі вправи формують внутрішню узгодженість і послідовність у діях. Вони сприяють розвитку моральної свідомості та відповідального ставлення до власних рішень. Практика аналізу цінностей допомагає прогнозувати наслідки поведінки і уникати конфліктів. Це також закріплює здатність до самоконтролю і моральної рефлексії. В результаті студент формує усвідомлену та відповідальну модель поведінки.

13. Стимулювати самостійне планування та організацію діяльності. Планування власної поведінки сприяє формуванню відповідальності та зрілості. Студентам рекомендується складати щоденні, тижневі та довгострокові плани, визначати пріоритети та ресурси. Така практика розвиває здатність до прогнозування наслідків і самоконтролю. Вона також сприяє підвищенню ефективності взаємодії з оточенням. Планування формує дисципліну, послідовність і відповідальність у виконанні завдань. Регулярна організація діяльності дає змогу студенту усвідомлювати власні обов'язки та соціальні ролі. Це закріплює навички відповідальної поведінки у різних сферах життя.

14. Залучати студентів до соціально корисної діяльності та волонтерства. Практичне застосування відповідальної поведінки у реальному соціальному середовищі сприяє закріпленню навичок відповідальності. Студентам рекомендується брати участь у волонтерських проєктах, громадських ініціативах та соціально корисних заходах. Таке залучення формує усвідомлення соціальної ролі та обов'язків. Воно стимулює розвиток емпатії, моральної свідомості та здатності до самоконтролю. Активна участь у колективних проєктах розвиває навички командної взаємодії та відповідального планування. Це дає змогу студенту оцінювати наслідки власних дій для інших людей. Таким чином, практична соціальна діяльність закріплює моделі відповідальної поведінки.

15. Систематично проводити рефлексивний аналіз власної поведінки. Рефлексія дає змогу оцінювати успішність рішень, виявляти помилки та визначати напрями подальшого розвитку. Студентам рекомендується після завершення діяльності аналізувати, що було зроблено правильно, а що потребує корекції. Такий підхід формує усвідомлену поведінку та посилює внутрішню мотивацію до самовдосконалення. Рефлексія сприяє розвитку критичного мислення, самостереження та здатності до самокорекції. Вона також підвищує рівень соціальної усвідомленості та відповідальності. Регулярне практикування рефлексії допомагає формувати стійкі моделі поведінки у складних соціальних ситуаціях. У результаті студент набуває навичок конструктивного аналізу дій і прийняття відповідальних рішень.

16. Розвивати навички прийняття рішень у стресових і конфліктних ситуаціях. Відповідальна поведінка передбачає здатність діяти усвідомлено навіть у напружених обставинах. Студентам рекомендується тренувати прийняття рішень через моделювання конфліктних або кризових ситуацій, аналізуючи різні варіанти дій та їхні наслідки. Така практика формує стійкість, здатність до самоконтролю та розвиток конструктивних стратегій поведінки. Вона також підвищує рівень емоційної саморегуляції та соціальної усвідомленості. Постійне включення вправ на стресостійкість дає змогу закріплювати навички відповідального вибору у реальних життєвих умовах. Це сприяє розвитку внутрішньої дисципліни та моральної зрілості. В результаті студент набуває впевненості у власній здатності та спроможності приймати усвідомлені та відповідальні рішення.

17. Підтримувати розвиток рефлексивного мислення через обговорення етичних і моральних дилем. Аналіз ситуацій, у яких існують моральні конфлікти або суперечності цінностей, сприяє усвідомленню соціальної та особистісної відповідальності. Студентам рекомендується обговорювати кейси, моделювати альтернативні сценарії та оцінювати наслідки різних рішень. Така практика формує здатність до критичного мислення і самоспостереження. Вона також стимулює розвиток моральної компетентності та усвідомленості власних цінностей. Обговорення етичних дилем підвищує рівень емпатії та здатності враховувати потреби інших людей. Регулярне використання цих вправ закріплює навички конструктивного прийняття рішень. Це сприяє формуванню усвідомленої, етичної і відповідальної поведінки.

18. Сприяти розвитку самостійності та автономності у навчальній та соціальній діяльності. Відповідальна поведінка передбачає здатність брати на себе обов'язки та діяти без постійного зовнішнього контролю. Студентам рекомендується виконувати завдання, що потребують планування, організації та самоконтролю, з подальшою оцінкою власного прогресу. Практика автономності формує впевненість у власних силах і відповідальність за прийняті рішення. Вона також сприяє розвитку критичного мислення та здатності до самокорекції. Постійне виконання завдань, що вимагають

самостійності, закріплює навички самоконтролю та усвідомленої поведінки. Такі вправи допомагають студенту оцінювати наслідки дій для себе та оточення. В результаті формується цілісна модель особистісної відповідальності та відповідальної поведінки.

Отже, обґрунтування психологічних рекомендацій щодо розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності є необхідним для створення системного підходу до формування соціально зрілих і самостійних індивідів. Такі рекомендації дозволяють визначити ефективні методи і форми впливу на розвиток усвідомленості, самоконтролю, здатності прогнозувати наслідки власних дій та приймати обґрунтовані рішення у різних соціальних ситуаціях. Вони сприяють формуванню навичок відповідальної взаємодії у колективі, розвитку особистісної зрілості та саморегуляції, а також підвищенню ефективності соціальної адаптації студентів і молоді. Крім того, науково обґрунтовані рекомендації забезпечують систематичну підтримку у процесі розвитку етичних орієнтирів та соціальної компетентності, що є важливим для особистісного зростання та активної громадянської позиції. У підсумку, їх впровадження є ключовим елементом підготовки особистості до усвідомленої, відповідальної та ефективної соціальної поведінки.

Висновок до розділу 3

1. Розроблено програму розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості, мета якої – формування відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості шляхом цілеспрямованого поєднання педагогічних, психологічних та соціальних засобів, що забезпечує розвиток самосвідомості, моральної автономії, здатності до усвідомленого прийняття рішень та ефективної соціальної взаємодії. Реалізація програми показала свою ефективність у розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у студентському віці.

2. Розроблені рекомендації дають змогу визначити ефективні методи і форми впливу на розвиток усвідомленості, самоконтролю, здатності

прогнозувати наслідки власних дій та приймати обґрунтовані рішення у різних соціальних ситуаціях, сприяють формуванню навичок відповідальної взаємодії у колективі, розвитку особистісної зрілості та саморегуляції, а також підвищенню ефективності соціальної адаптації студентів і молоді.

ВИСНОВКИ

Проведене у кваліфікаційній роботі теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості уможливило такі висновки.

1. Визначено поняття, сутність та значення відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у зарубіжній і вітчизняній психології. Показано, що відповідальна поведінка – це усвідомлена, цілеспрямована та послідовна дія особистості, яка проявляється у здатності передбачати наслідки власних вчинків, брати на себе обов'язки та виконувати їх у відповідності до моральних, соціальних та правових норм, проявляючи самоконтроль, самостійність та соціальну зрілість, а особистісна відповідальність – інтегральна характеристика особистості, що проявляється у здатності усвідомлено приймати наслідки власних дій, контролювати власну поведінку та мотиви, відстоювати принципи моралі та соціальної справедливості, здійснювати саморегуляцію і планувати власну діяльність з урахуванням довгострокових цілей, цінностей та інтересів. Поняття відповідальної поведінки та особистісної відповідальності пов'язані, але не тотожні феномени, які відображають різні рівні регуляції життєдіяльності людини. Відповідальна поведінка трактується як зовнішній прояв дотримання соціальних норм, правил і очікувань, тоді як особистісна відповідальність розуміється як глибинне внутрішнє утворення, що забезпечує свідоме прийняття рішень і готовність нести за них наслідки. Значення відповідальної поведінки й особистісної відповідальності полягає у забезпеченні гармонізації взаємин між індивідом і суспільством, розвитку

автономності, формуванні моральної позиції та здатності до самореалізації, що визначає їхню роль в онтогенезі особистості.

2. Розкрито психологічні особливості прояву відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості. Виявлено, що розвиток відповідальної поведінки та особистісної відповідальності є безперервним та поетапним процесом, який триває від дошкільного віку до старості. У ранньому дитинстві відповідальна поведінка здебільшого регулюється зовнішнім контролем дорослих, тоді як особистісна відповідальність зароджується через емоційні реакції на схвалення або осуд. У шкільному віці спостерігається поступове зміцнення самостійності та здатності до планування, розширення соціальних ролей і формування внутрішньої мотивації. У підлітковому та старшому шкільному віці відповідальна поведінка інтегрується з особистісною відповідальністю, що проявляється у свідомому прийнятті рішень, врахуванні наслідків, розвитку моральної автономії. Протягом дорослого, зрілого, похилого віку ці процеси поглиблюються через виконання соціальних, професійних та сімейних обов'язків, а особистісна відповідальність стає ключовим чинником життєвої самостійності, моральної зрілості та передачі ціннісного досвіду молодшим поколінням. Загалом розвиток в особі відповідальної поведінки та особистісної відповідальності відображає інтеграцію зовнішніх соціальних вимог і внутрішніх моральних цінностей на всіх етапах життя.

3. Емпірично досліджено психологічні особливості відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості. Аналіз суб'єктивного контролю за методикою Дж. Роттера показав, що середні значення за різними сферами життя відрізняються від нормативних: інтернальність у сфері здоров'я $X_{сер} = 3,82$ ($\delta \approx 1,3$), у міжособистісних відносинах $X_{сер} = 3,81$ ($\delta = 1,26$), а загальна інтернальність $X_{сер} = 4,1$ ($\delta = 1,34$), що свідчить про переважання екстернального сприйняття подій і недостатній рівень усвідомлення впливу власних дій на результати. У сімейній та академічній сферах спостерігається помірна інтернальність ($I_c X_{сер} = 6,35$, $\delta = 1,68$; $I_d X_{сер} = 5,12$, $\delta = 1,45$), проте високий розкид показників вказує на нестійкість контролю. Студенти не повністю усвідомлюють свою відповідальність за стан здоров'я, міжособистісні

взаємодії і невдачі, а в складних ситуаціях схильні перекладати відповідальність на зовнішні обставини. Вивчення особистісної відповідальності за методикою М. Савчина показало, що високий рівень проявляє лише 18% студентів, середній – 48%, а низький – 34%. Дані щодо розвитку відповідальності за методикою А.В. Фурмана демонструють подібну тенденцію: високий рівень властивий для 18% студентів, середній рівень – для 26%, достатній – для 34%, а низький – для 22%. Студенти з низьким рівнем потребують особливої уваги, у них простежується недостатня сформованість вольових і моральних компонентів, що суттєво обмежує їхню здатність до відповідальної поведінки в навчанні, професійній діяльності та міжособистісних відносинах. На основі аналізу за усіма вказаними методиками виділено три рівні розвитку відповідальності: високий (18%), середній (48%), низький (34%). Доведено, що у студентів спостерігається недостатній рівень відповідальної поведінки та особистісної відповідальності.

4. Обґрунтовано й апробовано програму розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості, мета якої – формування відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості шляхом цілеспрямованого поєднання педагогічних, психологічних та соціальних засобів, що забезпечує розвиток самосвідомості, моральної автономії, здатності до усвідомленого прийняття рішень та ефективної соціальної взаємодії на різних етапах онтогенезу. Високий рівень відповідальності (виявлений у 26% опитаних студентів, було у 18%) характеризується стійкою усвідомленістю значущості власних дій у життєвих та соціальних процесах. Середній рівень (виявлений у 58%, було у 48% осіб) характеризується частковою усвідомленістю власних обов'язків і ролі у життєвих процесах. Низький рівень (виявлений у 16% опитаних студентів, було у 34%) відзначається відсутністю усвідомлення власної ролі у досягненні цілей та контролю за наслідками дій. Реалізація програми показала свою ефективність у розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності у студентському віці. Засвідчено підвищення усвідомлення власних дій, здатності прогнозувати наслідки

поведінки та приймати рішення. Розроблені рекомендації дають змогу визначити ефективні методи і форми впливу на розвиток усвідомленості, самоконтролю, здатності прогнозувати наслідки власних дій та приймати обґрунтовані рішення у різних соціальних ситуаціях, сприяють формуванню навичок відповідальної взаємодії у колективі, розвитку особистісної зрілості та саморегуляції, а також підвищенню ефективності соціальної адаптації студентів і молоді.

Перспективами подальшого дослідження може бути цілеспрямована підготовка майбутніх психологів до формування та розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності в онтогенезі особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушків О.Д. Формування відповідального ставлення школярів до навчання : метод. реком. Київ: ІЗМН, 2007. 64 с.
2. Балл Г.О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. 2005. №1(9). С.13-15.
3. Баранова С. В. Розвиток поняття «відповідальність» в сучасній психології. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. 2005. Т. IV. Ч. 5. С. 6–10.
4. Баранова С.В. Психологічні особливості громадянської відповідальності особистості. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць за мат. VI Всеукр. наук. конф.*(м. Київ, 2-14 жовт. 2011 р.). Київ, 2011. С. 238-240.
5. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Луганськ, 2004. 21 с.
6. Бахтін М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 5-34.

7. Бердяєв М. Проблема етичного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 17-29.
8. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. № 9-10. С. 4-8.
9. Боснюк В.Ф. Психологічні особливості професійної відповідальності рятувальника. *Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць НУЦ ЗУ*. Харків, 2016. Вип. 20. С. 15-22.
10. Васянович Г.П. Педагогічна етика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 256 с.
11. Воробей В. Корпоративна соціальна відповідальність чи вигода? *Києво-Могиланська Бізнес Студія*. 2015. № 10. С. 25-36.
12. Гайдеггер М. Лист про гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2023. № 2. С. 51-74.
13. Гірняк А. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії. *Психологія і суспільство*. 2018. № 1-2. С. 118-126.
14. Гірняк А.Н. Психологічні особливості освітньої взаємодії осіб з різними суб'єктними характеристиками. *Психологічний часопис*. 2020. № 3 (35). Т. 6. С. 45-55.
15. Гірняк А.Н. Рівні міжсуб'єктної освітньої взаємодії та їх психологічний аналіз. *Психологічний часопис*. 2020. № 8 (40). Т. 6. С. 109-116.
16. Горovenko В.М. Відповідальне ставлення до навчання. *Рідна школа*. 2003. №5. С. 69-71.
17. Гуманістична психологія : антологія в 3-х т., упоряд. й наук. ред. Р. Трач і Г. Балл. Київ : Пульсари, 2001-2005. Т.1. : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. 2001. 252 с.
18. Гура Т.Є. Особливості професійної діяльності психолога у контексті дослідження його професійного мислення. *Психологічні науки*. 2020. Т.2. Вип. 9. С. 64-70.
19. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка : аргументи «за». *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 4. С. 4-9.

- 19а. Дембіцька В.В., Гірняк А.Н. Методологічний аналіз категоріально-понятійного поля емоційно-почуттєвого розвитку дитини в контексті сімейних взаємостосунків. *Габітус*. 2024. Вип. 61. С. 118-122. <http://habitus.od.ua/journals/2024/61-2024/22.pdf>
20. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / за ред. В. Купліна. Київ : Дух і Літера, 2009. 430 с.
21. Друзь О. Формування в учнів відповідального ставлення до навчання. *Виховні технології в сучасній школі*. 2005. Вип. 4. С. 43-46.
22. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 106–107.
23. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
24. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
25. Капінус О.С. Аналіз виникнення і розвитку наукової дефініції «відповідальність». *Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Тернопіль, 16-17 травн. 2013 р.). Тернопіль, 2013. С. 94-95.
26. Ковальчук О. Перевірка надійності, валідності та стандартизація методики «Шкала виміру соціальної відповідальності особистості (SRS–37)». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія*. 2016. Вип. 2. С. 36-48.
27. Ковшар О. В. Формування відповідального ставлення до навчання : метод. збірник. Кривий Ріг, 2007. 34 с.
28. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства. Київ : Стандарт, 2005. 302 с.
29. Кочарян І.О. Вплив сімейного виховання на формування особистісного симптомокомплексу відповідальності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2007. Вип. 17 (20). С. 90-98.

- 30.Лазорко О.В. Професійно-психологічний тренінг менеджерів як метод корекції та розвитку професійно важливих якостей. *Вісник НУТУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2010. Вип. 3. С. 132-135.
- 31.Липка А. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення : психологічний аспект. *Психологія і суспільство.* 2019. №1. С. 74-82.
- 32.Липка А. Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної відповідальності психологів. *Психологія і суспільство.* 2019. №2.С. 139-146.
- 33.Липка А.О. Архітектоніка психологічного дослідження відповідальності особистості. *Науковий огляд.* 2017. № 4 (36). С. 160-171.
- 34.Липка А.О. Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2018. Вип. 33. С. 226-232.
- 35.Лівшиць Л.О. Почуття відповідальності в учнів 1–4 класів : засади виховання : навч.-метод. посіб. Житомир : ЖДПУ, 2004. 158 с.
- 36.Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство.* 2003. № 4. С. 61-74.
- 37.Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. *Наука і освіта.* 2013. №7. С. 52-55.
- 38.Мороз Л. Принципи організації та проведення тренінгу професійно-психологічного спрямування. *Психологія і суспільство.* 2003. № 3. С. 133-140.
- 39.Москалець В. Смысл життя, свобода та відповідальність особистості у вченні Віктора Еміля Франка. *Психологія особистості.* 2011. № 1(2). С. 86-98.
- 40.Москалець В.П. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 416 с.
- 41.Нижнекевич З. Як виховувати у школярів відповідальне ставлення до навчання. Івано-Франківськ, 2000. 87 с.

42. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : НТУУ «Київський політехнічний інститут», 2015. 180 с.
43. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця соціальної сфери : психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка, Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2(39). С. 176-135.
44. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 280 с.
45. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
46. Психологія особистості : словник-довідник / за редю П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
47. Радул В.В., Краснощок І.П., Лебедик І.В. Дослідження особливостей самореалізації особистості : монографія. Київ : Імекс-ЛТД, 2009. 352 с.
48. Рева Ю. В. Виховуймо відповідальне ставлення до навчання. *Психологія і педагогіка*. 2018. №10. С. 68-69.
49. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
50. Савчин М. Свобода і відповідальність особистості. *Психологія і суспільство*. 2007. № 4. С. 73-80.
51. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
52. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності в умовах складних життєвих ситуацій : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2010. 258 с.
53. Садова М.А. Наукові підходи до професійної відповідальності у вітчизняній психології. *Наукові записки НУ «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». 2017. Вип. 30. С. 102-106.
54. Садова М.А. Психологічні складові професійної відповідальності особистості : монографія. Одеса : Букаєв В. В., 2018. 434 с.

- 55.Сартр Ж.П. Екзистенціалізм – це гуманізм. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2. с. 49-65.
- 56.Свєчаревська В. Відповідальність як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2012. № 1. С. 93-99.
- 57.Соціальна відповідальність : навч. посіб. / за ред. А.М. Колота. Київ : КНЕУ, 2015. 519 с.
- 58.Соціальна відповідальність : навч. посіб. / упоряд. і ред. Т.Л. Надвинична. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 139 с.
- 59.Тернопільська В.І. Відповідальність особистості:гуманітарний аспект. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2004. №14. С. 47-50.
- 60.Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога.*Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 15-18.
- 61.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності : монографія. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
- 62.Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О., Тереніна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: монографія. Луганськ : Світлиця, 2006. 352 с.
- 63.Улиська І. Відповідальність як філософське та психолого-педагогічне поняття. *Вісник Дрогобицького педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2013. №6. С. 155-163.
- 64.Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Клуб сімейного дозвілля. 2016. 160 с.
- 65.Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. : П. Тарашук. Київ : Основи, 1998. 709 с.
- 65а. Фурман А.В., Гірняк А.Н. Міжособистісні стосунки соціального працівника з клієнтом і бар'єри діалогічної взаємодії. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали ІV міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 15-16 берез. 2018 р. Київ, 2018. С. 222–226.

- 66.Фурман (Гуменюк) О. Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді. *Психологія і суспільство*. 2008. №4. С. 92-98.
- 67.Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
- 68.Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65-91.
- 69.Хамітов Н.В., Гармаш Л.Н., Крилова С.А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ : Наукова думка, 2000. 272 с.
- 70.Хромченкова Н. Проблема розвитку відповідальності особистості в науково-педагогічних дослідженнях. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 18. С. 239-243.
- 71.Шандрук С., Липка А. Відповідальність як психосоціальне явище та інтегральна риса особистості. *Практична психологія сучасності : ресурси та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Луцьк, 26-27 верес. 2019 р.). Луцьк, 2019. С. 211-215.
- 72.Шевчук С.П., Шевчук О.С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. *Психологічні науки*. 2019. №2.13 (109). С. 264-268.

ДОДАТКИ

Додаток А

Вправи для розвитку відповідальної поведінки та особистісної відповідальності особистості

Вправа 1. «Ланцюг рішень»

Мета: навчитися усвідомлювати наслідки власних дій та виборів, формувати навички критичного мислення.

Група студентів отримує послідовність складних життєвих або академічних ситуацій (наприклад, “спізнення на важливу лекцію”, “забуття домашнього завдання”, “конфлікт з одногрупником”). Кожен учасник по черзі пропонує можливий вихід із ситуації та аргументує свій вибір. Потім група обговорює позитивні та негативні наслідки цього рішення. На завершення кожен студент оцінює, наскільки його рішення було свідомим і відповідальним, робить висновки про свої сильні та слабкі сторони в плануванні дій. Така вправа допомагає студентам тренувати прогнозування наслідків, бачити ланцюг причин і наслідків та розуміти, що кожен вибір має важливі наслідки.

Вправа 2. «Відповідальність у картках»

Мета: формування внутрішньої потреби брати відповідальність за результати та розвиток стратегічного мислення.

Кожен студент отримує картку із конкретною життєвою або навчальною ситуацією (наприклад, “забув здати роботу вчасно”, “допоміг колезі в проєкті”, “зіткнувся з несправедливим оцінюванням”). Завдання учасника при цьому – запропонувати три варіанти дій, оцінити їх за рівнем відповідальності та обрати найефективніший. Після цього група обговорює вибір кожного, аналізує помилки та пропонує альтернативні стратегії. Вправа тренує навички

самооцінки, розвиток моральної та соціальної відповідальності, здатність прогнозувати реакцію інших і брати на себе відповідальність за наслідки.

Вправа 3. «Моральний лабіринт»

Мета: розвиток етичного усвідомлення, самоконтролю та здатності діяти відповідально в складних ситуаціях.

Тренер створює складну життєву або професійну етичну ситуацію (наприклад, “командний проєкт, де частина групи не виконує свої обов’язки”, “помилка, яку помітили лише після здачі роботи”). Студенти обговорюють варіанти рішень, визначають моральні аспекти кожного, оцінюють, хто несе відповідальність за результати, та пропонують власні стратегії вирішення. Вправа розвиває усвідомлення етичних норм, вміння оцінювати власні вчинки та наслідки для інших, тренує навички аргументації та прийняття складних рішень.

Вправа 4. «Дерево рішень»

Мета: навчитися аналізувати вибори та наслідки, формувати стратегічне мислення і послідовну відповідальну поведінку.

Кожен студент отримує життєву або навчальну ситуацію та малює “дерево рішень”, де основна гілка – початковий вибір, а кожна наступна – можливі наслідки. Наприклад, при виборі між участю в студентській конференції або пропуском – гілки можуть показати академічні, соціальні та моральні наслідки. Після завершення дерева студенти обговорюють свої висновки в групі, порівнюють різні сценарії та оцінюють, який вибір є найвідповідальнішим. Ця вправа тренує прогнозування, аналіз альтернатив та розуміння того, що будь-яке рішення має системні наслідки.

Вправа 5. «Відповідальний лідер»

Мета: формування навичок відповідальності у командній діяльності та розвитку лідерських якостей.

Група отримує спільне завдання, наприклад, організувати міні-проєкт або підготувати презентацію. Один студент стає “лідером”, який відповідає за підсумковий результат. Інші учасники виконують ролі виконавців та консультантів. Після виконання завдання відбувається обговорення: оцінка дій лідера, рівня відповідальності, ініціативи та здатності координувати команду. Вправа розвиває комунікативні навички, лідерські здібності та вміння брати на себе відповідальність не лише за власні дії, а й за результати групи.

Вправа 6. «Рольова перевірка»

Мета: розвиток здатності брати на себе обов’язки у різних соціальних ролях, усвідомлення особистої відповідальності.

Студентам дають ролі (наприклад, керівник проєкту, виконавець завдання, консультант). Учасники виконують спільне завдання відповідно до ролі, потім оцінюють, наскільки вони взяли на себе обов’язки та дотрималися принципів відповідальної поведінки. Обговорення включає аналіз труднощів, способів мотивації та стратегій розподілу відповідальності. Вправа допомагає усвідомити, що відповідальність не завжди рівномірно розподіляється і що її ефективне виконання потребує планування та самоконтролю.

Вправа 7. «Моя зона відповідальності»

Мета: розвиток усвідомлення власної ролі та меж відповідальності, формування навичок пріоритизації обов'язків.

На великому аркуші студент малює коло, яке символізує його обов'язки. Усередині кола – сфери, за які він несе повну відповідальність (навчання, особисте здоров'я, взаємини з близькими), а зовні – фактори, на які він може впливати частково або не впливає (поведінка інших, випадкові обставини). Потім обговорюється, як зосередитися на власних обов'язках і не перекладати відповідальність на інших. Вправа тренує усвідомлення особистих кордонів та відповідальності, а також розвиток самоорганізації.

Вправа 8. «Тест на наслідки»

Мета: формування навичок передбачення результатів власних дій та розвитку відповідального мислення.

Студенти отримують життєві або академічні ситуації (наприклад, “затримка з проєктом”, “конфлікт з другом”). Їхнє завдання – передбачити наслідки трьома рівнями: короткострокові, середньострокові та довгострокові. Потім обговорюють альтернативні варіанти дій та оцінюють, який вибір є найбільш відповідальним. Вправа сприяє розвитку системного мислення та усвідомлення власного впливу на події.

Вправа 9. «Картки самооцінки»

Мета: розвиток навичок самоконтролю та рефлексії.

Кожен студент отримує набір карток із питаннями на кшталт: “Що я зробив правильно сьогодні?”, “Що міг би зробити інакше?”, “Чи взяв я на себе відповідальність за результат?”. Студенти заповнюють картки і обговорюють їх у парах або групі. Ця вправа формує навички самоаналізу, самокритики та внутрішньої мотивації до відповідальної поведінки.

Вправа 10. «Життєвий план»

Мета: розвиток навичок планування, відповідальності та постановки цілей.

Студенти складають власний план на місяць або семестр, визначають ключові завдання та відповідальні кроки. Потім у групі обговорюють плани, оцінюють реалістичність та можливі ризики. Вправа допомагає сформувати навички стратегічного мислення та усвідомлення власної відповідальності за виконання плану.

Вправа 11. «Гра в наслідки»

Мета: розвиток передбачення наслідків та відповідального вибору.

Тренер описує ситуацію, і студенти по черзі додають наслідки кожного рішення. Наприклад, “Пропускаю тренування перед важливим іспитом” – короткостроковий наслідок: відпочив; середньостроковий: слабкий результат; довгостроковий: низька успішність. Обговорення тренує усвідомлення того, що кожен вибір має наслідки.

Вправа 12. «Колесо відповідальності»

Мета: розвиток комплексного розуміння сфер відповідальності.

Студенти малюють колесо з сегментами: навчання, здоров'я, сім'я, друзі, хобі, робота. Кожен сегмент оцінює себе за шкалою від 1 до 5 – наскільки він бере на себе відповідальність у цій сфері. Потім обговорюють сильні та слабкі сторони, визначають, що можна покращити.

Вправа 13. «Ситуаційні міні-дебати»

Мета: розвиток аргументованого прийняття відповідальних рішень.

Студенти отримують суперечливі ситуації (наприклад, “Виконати завдання самостійно або попросити допомогу”). Групи захищають різні точки зору та обговорюють, який вибір є найбільш відповідальним. Вправа формує навички аргументації, критичного мислення та моральної оцінки дій.

Вправа 14. «Парадокс відповідальності»

Мета: розвиток навичок прийняття відповідальності в складних умовах.

Студенти отримують парадоксальні ситуації, де будь-яке рішення має як позитивні, так і негативні наслідки. Завдання – обрати оптимальний варіант і пояснити, як взяти на себе відповідальність за результат. Обговорення допомагає навчитися балансувати між ризиком та обов’язком.

Вправа 15. «Особистісний щоденник відповідальності»

Мета: формування внутрішньої рефлексії та стійкої відповідальної поведінки.

Студенти ведуть щоденник протягом місяця, записуючи: ситуації, рішення, наслідки та рівень власної відповідальності. Після завершення періоду відбувається групова дискусія: аналіз сильних і слабких сторін, планування дій на майбутнє. Вправа розвиває навички самоконтролю, самоаналізу, послідовного планування та усвідомлення власних обов’язків.